

„MES NORIME NAMO Į REICHĄ.“ SUDETŲ IR KLAIPĖDOS KRAŠTO VOKIEČIŲ PROBLEMATIKOS ANALOGIJOS LIETUVOS IR ČEKOSLOVAKIJOS POLITIKOS AŠYJE XX AMŽIAUS TREČIAME–KETVIRTAME DEŠIMTMEČIUOSE

Dalia Bukelevičiūtė

Docentė, humanitarinių mokslų daktarė
Vilniaus universiteto Istorijos fakulteto
Naujosios istorijos katedra

Ingrida Jakubavičienė

Humanitarinių mokslų daktarė
Istorinės Lietuvos Respublikos Prezidentūros Kaune
projektų koordinatore

Įvadas

Kai po Pirmojo pasaulinio karo žlugo Vokietijos, Austrijos-Vengrijos ir Rusijos imperijos, naujai susikūrusiose Europos valstybėse vokiečiai tapo mažuma. Gana didelė tautinė mažuma vokiečiai tapo Čekoslovakijoje, ypač Čekoslovakijos ir Vokietijos pasienyje, Sudetų krašte, kur gyveno 3 mln. vokiečių, sudarę 23 proc. visų Čekoslovakijos gyventojų. Lietuvoje, be Klaipėdos krašto, 1923 m. gyveno 29 200 vokiečių, kurie sudarė 1,4 proc. visų Lietuvos gyventojų. Prie Lietuvos prijungtame Klaipėdos krašte, 1925 m. surašymo duomenimis, gyveno 64 158 vokiečiai, kurie sudarė 45,2 proc. visų krašto gyventojų, taip pat Klaipėdos krašte gyveno 34 337

vadinamieji „klaipėdiškiai“¹, kurie sudarė 24,2 proc. krašto gyventojų².

Vokiečiams teko prisitaikyti prie pakitusių gyvenimo sąlygų. Vokietijos užsienio reikalų ministerija (toliau – Vokietijos URM) trečio dešimtmečio pradžioje įkūrė specialias organizacijas, kurios koordinavo vokiečių bendruomenių užsienyje veiklą, teikė joms ne tik politinę, bet ir finansinę paramą. Vokiečiai, lyginant su

¹ Klaipėdiškiai, kitaip dar vadinami „memelenderiai“, yra vietiniai lietuvių kilmės gyventojai, kurie, ilgus šimtmečius veikiami vokiškos kultūros, neteko tautinės savimonės, palaikė vokiečių politiką. *Žostautaitė P.* Klaipėdos kraštas 1923–1939. Vilnius, 1992, p. 55.

² Tuomet lietuvių Klaipėdos krašte buvo tik 37 626 arba 26,6 proc. visų krašto gyventojų. *Kaubrys S., Tamošaitis M.* Lietuvos vokiečiai tarp dviejų pasaulinių karų. Vilnius, 2013, p. 32.

kitomis tautinėmis mažumomis, išsiskyrė organizuotumu, politiniu aktyvumu, savo kultūros plėtra, tačiau rimtų politinių nesusipratimų pavykdavo išvengti. 1932 m. sustiprėjo nacistinis judėjimas Vokietijoje ir 1933 m. politinių galių įgijusi Vokietijos nacionalsocialistų darbininkų partija (toliau – VNSDP)³ su vadu A. Hitleriu priešakyje turėjo lemiamą reikšmę po visą Europą paplitusios vokiečių diasporos politinei laikysenai. Visose didesnėse vokiečių bendruomenėse ėmė kurtis nacistinės organizacijos, tiesiogiai vadovaujamos VNSDP. Nuo 1933 m. po užsienio šalis išsibarsčiusių vokiečių suvienijimas „po vienu stogu“ tapo oficialia VNSDP programos dalimi. VNSDP viešai deklaravo, jog Vokietija neatsisako nė vieno vokiečio: „Visi, esantys vokiško kraujo, nesvarbu, ar jie šiandien gyvena valdomi danų, lenkų, čekų, italų ar prancūzų vyriausybių, turi būti įjungti į Trečiąjį Reichą.“⁴

Vokiečių tautinės mažumos veikla ir reikalavimai nuo 1933 m. tiek Lietuvoje, tiek Čekoslovakijoje darėsi vis radikalesni ir kėlė tiesioginę politinę įtampą tarp vokiečių tautinės mažumos, jai atstovaujančių pronacistinių politinių partijų ir vyriausybių. Lietuvos, kaip ir Čekoslovakijos, vyriausybės buvo priverstos 1933–1939 m. ieškoti sutarimo su jų šalyje gyvenančiais ir nuolatinius reikalavimus keliančiais vokiečiais. Kita vertus, įsivyravusi įtampa destabilizavo padėtį ir pradėjo tiesiogiai veikti dvišalius Lietuvos ir Vokietijos bei Čekoslovakijos ir Vokietijos santykius, be

³ 1919 m. Vokietijoje įsteigta Vokietijos nacionalsocialistų darbininkų partija (*Nationalsozialistische Deutsche Arbeiterpartei*, NSDAP), kuriai 1921 m. pradėjo vadovauti Adolfas Hitleris.

⁴ Der Nationalsozialismus. Dokumente 1933–1945. Hamburg, 1977, S. 178.

jokios abejonės sulaukiant nemenko atgarsio ir daugiašaliuose santykiuose.

Lietuvos vyriausybei sprendžiant, kokius kovos metodus pasirinkti prieš vokiečių nacionalsocialistų veiklą Klaipėdoje, labai svarbų vaidmenį suvaidino Lietuvos diplomatų užsienyje pranešimai iš užsienio šalių, jų rekomendacijos, kaip pelnyti užsienio valstybių pritarimą ir palaikymą. Šiuo atžvilgiu Lietuvos vyriausybei ypač aktuali tapo pasiuntinybė Prahoje, iš kurios Kauną pasiekdavo naujausios žinios apie kovos su nacistinėmis organizacijomis būdus. Savo ruožtu ir Kaune veikusi Čekoslovakijos atstovybė nuolat informavo Prahą, kaip Lietuvos vyriausybė stengiasi vykdyti nacių reikalavimus Klaipėdos krašte.

Tyrimo objektas – vokiečių tautinės mažumos keliami reikalavimai Lietuvos ir Čekoslovakijos vyriausybėms ir šių vyriausybių veiksmai ieškant kompromiso su vokiečiais 1933–1939 m.

Straipsnio tikslai yra šie: išanalizuoti vokiečių tautinės mažumos reikalavimus Lietuvos ir Čekoslovakijos vyriausybėms, aptarti vokiečių radikalumą ir pronacistinių politinių partijų organizavimąsi bei kraštutinius dešiniuosius reikalavimus, išanalizuoti Lietuvos ir Čekoslovakijos vyriausybių veiksmus siekiant išspręsti konfliktus su vokiečių tautine mažuma bei jų partijomis, nustatyti susiklosčiusias politines aplinkybes, vertusias Lietuvos vyriausybę įvertinti Čekoslovakijos vyriausybės veiksmus Sudetuose bei Čekoslovakijos vyriausybės požiūrį į Lietuvos vyriausybės veiksmus Klaipėdos krašte.

Rengiant straipsnį remtasi gausia archyvine medžiaga Lietuvos ir Čekijos Respublikos archyvuose. Analizuoti čekų diplomatų siūsti politiniai prane-

šimai iš Kauno, kurie saugomi Čekijos Respublikos užsienio reikalų ministerijos archyve (toliau – AMZV). Svarbūs buvo Lietuvos centrinio valstybės archyvo (toliau – LCVA) Lietuvos Respublikos užsienio reikalų ministerijos fonde (f. 383) bei Lietuvos Respublikos pasiuntinybės Londone fonde (f. 648) saugomi Lietuvos pasiuntinio Prahoje E. Turausko pranešimai bei Lietuvos Respublikos ministrų kabineto (f. 923), Lietuvos Respublikos Kariuomenės štabo 1918–1940 m., Krašto apsaugos ministerijos (f. 929), Lietuvos Respublikos vidaus reikalų ministerijos Valstybės saugumo departamento (f. 378) fondų dokumentai. Skelbtų „Vokietijos užsienio politikos aktų“⁵ analizė padėjo atskleisti Vokietijos užsienio politikos tarptautinį kontekstą, Vokietijos URM ir kitų jai pavaldžių institucijų siekį Lietuvoje ir kitose šalyse gyvenančią vokiečių bendruomenę paversti Reicho pagalbininke. Aktualūs buvo „Nacionalsocializmo dokumentai 1933–1945 m.“⁶, atskleidžiantys Reicho politikos tikslus Lietuvos ir kitų Europos valstybių atžvilgiu, bei publikuoti Neumanno-Sasso bylos dokumentai⁷. Lietuvos vyriausybės Klaipėdos krašto atžvilgiu vykdyta politika atskleidžiama įstatymų rinkiniuose⁸.

Gana gausios informacijos apie Čekoslovakijos ir kitų Europos valstybių politiką vokiečių mažumos atžvilgiu aptinkama

⁵ Akten zur Deutschen Auswärtigen Politik 1918–1945. Aus dem Archiv des Auswärtigem Amts. Serie A: 1918–1924; Serie B: 1925–1932; Serie C: 1933–1937; Serie D: 1938–1941.

⁶ Der Nationalsozialismus Dokumente 1933–1945. Hamburg, 1977.

⁷ Dr. Neumanno, V. Sasso bei kitų bylos sprendimas. Kaunas, 1935.

⁸ Vyriausybės žinios 1918–1940 m.; Klaipėdos krašto valdžios žinios 1920–1939 m.

tuometinėje periodikoje. Leidinyje „Lietuvos aidas“ pateikiami ne tik svarbiausi įvykiai, bet ir Lietuvos vyriausybės veiksmai Klaipėdos nacių atžvilgiu. Aktualūs tyrimui buvo įvykių Klaipėdos karšte vertinimai, pateikti Čekoslovakijos leidiniuose „Národní osvobození“, „Právo lidu“, „Národní středisko“, „Lidové noviny“ ir kituose, kurie yra saugomi Čekijos Respublikos nacionaliniame archyve, Žurnalų fonde (toliau – NA.MZV-VA).

Sudetų krašto bei Klaipėdos krašto vokiečių nacistinis aktyvumas ir jų kelti reikalavimai Čekoslovakijos bei Lietuvos vyriausybėms yra labai plačiai tirti ir vis dar analizuojami įvairių vokiečių, čekų, lenkų, rusų, lietuvių ir kitų tautų istorikų darbuose. Straipsnyje remiamasi tik keliais išsamiais P. Žostautaitės⁹, S. Kaubrio¹⁰, J. Skiriaus¹¹, Z. Butkaus¹², A. Juškos¹³, R. Valsonoko¹⁴, E. Broklovos¹⁵, T. Lebiodos¹⁶,

⁹ Žostautaitė P. Klaipėdos kraštas 1923–1939. Vilnius, 1992, p. 136–141.

¹⁰ Kaubrys S. Čekoslovakijos likiminės peripetijos Lietuvos visuomenės recepcijoje 1938–1939 m. // Studia territorialia supplementum II. 2011, č. 1. Praha, 2012, s. 195–202.

¹¹ Skirius J. Klaipėdos problemos atspindžiai Lietuvos pasiuntinybės D. Britanijoje pranešimuose 1934–1939 metais // Istorija. 2001, Nr. 47.

¹² Butkus Z. Vokietijos ir SSRS diplomatinis bendradarbiavimas Baltijos šalyse 1920–1940 m. // Genocidas ir rezistencija. 1998, Nr. 8; Butkus Z. Vokietijos ir SSRS diplomatinis bendradarbiavimas Baltijos šalyse 1920–1940 m. // Seminarai. 1999, p. 181–198.

¹³ Juška A. Ko neįstengė suprasti Lietuvos valdžia ir klaipeidiškiai 1923–1939 m. // Kultūros barai. 2007, Nr. 9, p. 90–94; Nr. 10, p. 75–79; Nr. 11, p. 74–78.

¹⁴ Valsonokas R. Klaipėdos problema. Kaunas, 1932, p. 267.

¹⁵ Broklova E. Opinions of German Activist Parties in Czechoslovakia 1918–1938 // Czech Sociological Review. Vol. 6 (2/1998), p. 187–204.

¹⁶ Lebioda T. Niemieckie partie polityczne w Czechosłowacji w okresie międzywojennym // Przegląd Zachodni. 1999, cz. 2, p. 235–254.

V. Olivovos¹⁷, Z. Benešo ir V. Kuralo¹⁸, J. Křeno¹⁹, R. Kvačeko²⁰, D. Kaiserio²¹ darbais. Lietuvos ir Čekoslovakijos dvišaliai santykiai yra tirti D. Bukelevičiūtės ir čekų istoriko L. Švec'o darbuose²². Lietuvių ir užsienio autorių darbuose Klaipėdos ir Sudetų krašto problematika nėra analizuota istoriniame kontekste, nebuvo ieškota analogijų ir panašių problemų sprendimo būdų. Klaipėdos krašto vokiečių problematiką su Sudetų krašto vokiečių veikla savo disertacijoje lygino Ingrida Jakubavičienė²³. Savo naujausiuose tyrimuose ji išdėstė Lietuvos vyriausybės politinio kurso pasirinkimą vokiečių nacionalsocialistinių organizacijų atžvilgiu²⁴.

1. Vokiečių tautinė mažuma Klaipėdos krašte ir Sudetuose XX a. trečiame dešimtmetyje

Lietuvos ir Čekoslovakijos vyriausybės stengėsi sustiprinti savo pozicijas Klaipė-

dos krašte ir Sudetuose atkeldamos gyventojų iš kitų regionų. Vokiečių aplinkoje susidarė negatyvi nuostata: „<...> mes niekada nepripažinsime čekų savo šeiminkais ir nelaikysime savęs jų tarnais.“²⁵ Vokiečiai labai nepalankiai žiūrėjo ir į atėjūnus, kurie nesuprato Klaipėdos krašto specifikos, nemokėjo vokiečių kalbos, o svarbiausia – jie rėmė Lietuvos vyriausybę. Nuo 1923 m. vasario 19 d. iki 1939 m. kovo 22 d. Klaipėdos kraštas autonomijos pagrindais, kuriuos reglamentavo Klaipėdos konvencija, priklausė Lietuvos Respublikai. Tačiau Lietuvos bandymai integruoti Klaipėdos kraštą nepavyko. Autonominės vietinių gyventojų renkamos krašto institucijos (Direktorija, Seimelis) Lietuvos politiką traktavo kaip kišimąsi į jų kompetenciją, todėl kaltino Lietuvos vyriausybę autonomijos ribų nepaisymu. Šis teisinis dokumentas pastaruoju metu sulaukia vis daugiau vokiečių – Klaipėdos krašto problematikos tyrinėtojų – dėmesio. Jie savo darbuose pateikia įdomių įžvalgų. Pasak Helmuto Jenkio, Vokietijos siekis susigrąžinti Klaipėdos kraštą neturėjo jokio ryšio nei su nacionalsocialistais, nei su A. Hitleriu, o tik su ilgalaikiais Vokietijos vyriausybės politiniais tikslais, kurių buvo siekiama nevienodu intensyvumu iš karto po Versalio taikos sutarties pasirašymo. H. Jenkis, pateikdamas išsamią Lietuvos politikos žlugimo Klaipėdoje analizę, daro išvadą, jog Lietuvos vyriausybės politinės klaidos jau buvo užkoduotos Versalio sutartyje ir Klaipėdos krašto konvencijoje. Jo nuomone, Lietuvos siekis kraštą integruoti ir atlietuvininti tiesiogiai prieštaravo Klaipėdos konvencijai²⁶. Vis dėlto su

¹⁷ Olivová V. Dějiny první republiky. Praha, 2000.

¹⁸ Beneš Z., Kural V. Facing history. The Evolution of Czech-German relations in the Czech provinces, 1848–1948. Prague, 2002.

¹⁹ Křen J. Dvě století střední Evropy. Praha, 2006.

²⁰ Kvaček R. The rise and fall of the democracy // Bohemia in History / Ed. M. Teich. Cambridge, 1998 December.

²¹ Kaiser D. E. Economic Diplomacy and the Origins of the Second World War. Germany, Britain, France and Eastern Europe 1930–1939. Princeton University press, 1980.

²² Bukelevičiūtė D. Lietuvos ir Čekoslovakijos dvišalių santykių dinamika 1918–1939 metais. Vilnius, 2010; Švec L. Československo a pobaltské státy v letech 1918–1939. Praha, 2001.

²³ Jakubavičienė I. Lietuvos vokiečių nacionalsocialistinė veikla (XX a. 3–4 dešimtmečiuose). Doktoro disertacija. Humanitariniai mokslai (05H). Vilnius, 2008.

²⁴ Jakubavičienė I. Dar kartą apie Neumanno–Sasso procesą // Darbai ir dienos. 2012, Nr. 57, p. 31–62; Jakubavičienė I. Der Neumann–Sass-Prozess 1934/35 aus litauischer Sicht // Annaberger Annalen. 2012, Nr. 20, S. 220–254; Jakubavičienė I. Iš kur ta lietuvių pagalba nacizmui? // Istorija. 2011, Nr. 82, p. 65–75.

²⁵ Broklova E. Op. cit., p. 188.

²⁶ Jenkis H. Warum ist Litauen im Memelgebiet gescheitert? Strukturfehler // Annaberger Annalen. 2013, Band 21, S. 54–99.

H. Jenkio požiūriu, kad tikroji revizionizmo Klaipėdos krašte kaltininkė yra Veimaro respublikos pradėta politinė strategija, sutikti negalime. Nors Veimaro respublikos vyriausybė ir siekė išlaikyti Klaipėdos kraštą savo interesų sferoje bei nuolat ieškojo būdų, kaip jį anksčiau ar vėliau sugrąžinti, 1919–1933 m. tokia agresyvi ir ryžtinga politika kaip A. Hitlerio vadovavimo laikotarpiu nebuvo vykdoma. Tik su A. Hitlerio ir NSDAP partijos atėjimu į valdžią per šešerius metus tikslas atgauti Klaipėdą buvo pasiektas visai Europai demonstruojant agresyvią jėgą ir brutaliai griunant Versalio taikos sistemą. Be A. Hitlerio politikos Veimaro respublikos politikai, veikiausiai, iš viso nebūtų radę tinkamos dingsties okupuoti Klaipėdos kraštą.

Klaipėdos krašto ir Sudetų vokiečiai veikė skirtingomis sąlygomis, nes Čekoslovakijoje vokiečiai neturėjo autonomijos teisių – autonominį kraštą buvo sunku administruoti ir buvo rizika, kad autonominės dalys, pirmai progai pasitaikius, atsiskirs nuo Čekoslovakijos. O Lietuvos vyriausybei beveik du dešimtmečius teko laviruoti tarp šių čekų numatytų politinių kliūčių. Nemažą įtampą lėmė ne tik Klaipėdos krašto vokiečiai, bet ir vokiečių politinius siekius rėmę nutautę lietuviai „klaipėdiškiai“²⁷.

Abiejose šalyse vokiečių tautinė mažuma susirūpinimą ėmė kelti jau pirmaisiais nepriklausomybės metais. 1919 m. kovo 4 d. daugelyje Čekoslovakijos miestų įvyko vokiečių protesto demonstracijos – demonstrantai puolė žandarmeriją, teismo, pašto ir valdžios įstaigas. Į tai žandarai atsakė šūviais, 50 vokiečių buvo nukauti²⁸. Šis įvykis ilgam užtėmdė čekų ir

vokiečių santykius. 1923 m. balandžio 6–11 d. Klaipėdos krašte vokiečiai surengė didžiulį streiką, kuriuo buvo išreikštas nepasitenkinimas, kad kraštą ėmė valdyti Lietuva. Streikui malšinti buvo pasitelkta kariuomenė, panaudoti ginklai. Pasibaigus streikui Lietuvos vyriausybė įvedė krašte karo padėtį.

Vokiečių bendruomenių gyvenimo sąlygas keitė priimti kalbos vartojimo įstatymai. 1926 m. čekų ir slovakų kalboms buvo suteiktas oficialus valstybinių kalbų statusas, o tautinių mažumų kalbos galėjo būti vartojamos kaip pagrindinės tose šalies srityse, kur ne mažiau nei 20 proc. vietos gyventojų nurodė tautinės mažumos kalbą kaip savo gimtąją kalbą. Taigi apie dešimtadalis vokiečių bendruomenės, gyvenančios Čekoslovakijoje, oficialiai negalėjo vartoti savo gimtosios kalbos²⁹. Dirbantieji administracijoje per šeši mėnesius turėjo išlaikyti kalbos egzaminą. Bohemijoje po Pirmojo pasaulinio karo dirbo 63 tūkst. vokiečių tarnautojų, o 1930 m. jų liko tik apie 30 tūkst. Trečiojo dešimtmečio pabaigoje Čekoslovakijoje sumažėjo vokiečių skaičius, nes kai kurie jų, nenorėdami prarasti darbo vietas, pasikeisdavo tautybę ir pasiduodavo asimiliacijai.

Klaipėdos krašte vokiečius ypač papikytino 1923 m. rugpjūčio 24 d. Direktorijos įsakymas dėl lietuvių ir vokiečių kalbų vartojimo administracinėse krašto įstaigose. Įsakyme abi kalbos buvo pripažintos oficialiomis krašto kalbomis. Dar prieš kraštui pereinant į Lietuvos rankas vokiečiai ten turėjo didelę socialinę ir kultūrinę

²⁷ Valsonokas R. Op. cit., p. 267.

²⁸ Beneš Z., Kural V. Op. cit., p. 81.

²⁹ Bauer F., Kučera R. ir kt. Tisíc let česko-německých vztahů: data, jména a fakta k politickému, kulturnímu a církevnímu vývoji v českých zemích. Praha, 1995.

persvarą, todėl Klaipėdos krašto konvencijoje įteisintas lygių teisių abiem tautybėms suteikimas buvo labai naudingas vokiečiams.

Vokiečių skirtumus Klaipėdos krašte ir Sudetuose labai vaizdžiai nusakė Lietuvos diplomatas J. Aukštuolis. Jis Čekoslovakijos vokiečių būklę įvardijo kaip ypatingą: „<...> tai nėra vokiečiai, tekę Čekoslovakijai iš buvusios Vokietijos žemių, bet suaugę su čekais“, taip pat „Bohemijos čekai ir vokiečiai yra vienodo kultūros lygmens ir vienodų tradicijų“, o „vokiškuose kraštuose tevertojama vokiečių kalba“³⁰. Esminis skirtumas esąs: „<...> jeigu mūsų klaipėdiečių didžiulis procentas namie kalba lietuviškai, o balsuoja vokiškai, tai Čekoslovakijoje greičiau visiškai priešingai: vokiečiai čekiškai nemoka, bet bendradarbiauja su čekų politika.“³¹

Vokiečiai išsiskyrė politiniu aktyvumu ir organizuotumu. Čekoslovakijoje kūrėsi ir veikė vyriausybei lojalios partijos, ir nuo 1926 m. trys iš jų, o nuo 1929 m. keturios dalyvavo koalicinėje Čekoslovakijos vyriausybėje³². Vokiškoms partijoms atstovavo viešųjų darbų ir teisingumo ministrai. Palankių Čekoslovakijos vyriausybei partijų veiklą ir nuolaidžiavimą Čekoslovakijos vykdomai politikai kritikavo opozicinės partijos Vokiečių tautinė partija (*Deutsche Nationalpartei, toliau – DNP*)

³⁰ Lietuvos pasiuntinybės Čekoslovakijoje (J. Aukštuolio) slapto pranešimas Politikos departamentui dėl hitlerininkų Čekoslovakijoje Nr. 21135/sl. 1933 11 04 // LCVA. F. 383, ap. 7, b. 1415, l. 20.

³¹ Ten pat, l. 21.

³² Nuo 1926 m. Vokiečių žemdirbių sąjunga (*Bund der Landwirte – BdL*) ir Vokiečių krikščioniškoji-socialinė liaudies partija (*Deutsche christlich-soziale Volkspartei-DCSVP*), Vokiečių verslininkų partija (*Deutsche Gewerbe partei – DGP*), o nuo 1929 m. ir Vokiečių socialdemokratų darbininkų partija (*Deutsche sozialdemokratische Arbeiterpartei*).

ir Vokiečių tautinė socialistinė darbininkų partija (*Deutsche Nationalsozialistische Arbeiterpartei, toliau – DNSAP*)³³. Sudetų krašte vokiečiai buvo susiskaldę. Tai byloja Vokietijos ambasadoriaus Prahoje E. Kocho 1926 m. rašyti dokumentai. Jis perdavė Vokietijos vyriausybei Sudetų krašto vokiečių sąjungos atstovų prašymą padėti kovoti prieš vokiečius radikalus, surengti susitikimą su Vokietijos kancleriu G. Stresemannu, taip pat Sudetų vokiečiai prašė Reicho finansinės pagalbos propagandai stiprinti³⁴. 1926 m. pradžioje E. Kochas teigė, kad Čekoslovakijos užsienio reikalų ministras Edvardas Benešas negalėjo diskutuoti su Sudetų krašto vokiečiais, nes pastarieji neturėjo aiškaus lyderio³⁵. Vokiečių bendruomenei buvo sunku apsispręsti, kurią partiją palaikyti.

1925 m. dvi politines partijas įkūrė ir Klaipėdos krašto vokiečiai – Klaipėdos krašto žemės ūkio partiją (*Melländische Landwirtschaftsparte, toliau – Ūkio partija*) ir Klaipėdos krašto tautos partiją (*Melländische Volkspartei, toliau – Tautos partija*), kurias nuolat konsultavo Vokietijos konsulato darbuotojai. Vokiečių partijos nesistengė ieškoti kompromisų su Lietuvos vyriausybe ir labiausiai pasikloviė Vokietijos parama. Klaipėdos krašte vokiečiai nutarė pradėti ilgalaikį „pozicinį“ karą prieš Lietuvos vyriausybės institucijas, įtraukiant Vokietijos URM bei Vokie-

³³ Kvaček R. Op. cit., p. 254.

³⁴ Vokietijos pasiuntinio Prahoje E. Kocho pranešimas Vokietijos URM. 1926 m. vasario 27 d. // ADAP, Serie B, Band III, 1, Nr. 80, S. 147; Vokietijos pasiuntinio Prahoje Kocho pranešimas Vokietijos URM. 1926 m. kovo 18 d. // ADAP, Serie B (1925–1932), Band III, 1, Nr. 92, S. 171

³⁵ Vokietijos pasiuntinio Prahoje Kocho raštas Vokietijos URM. 1926 d. vasario 20 d. Praha // ADAP, Serie B (1925–1932), Band III, 1, Nr. 74, S. 136.

tijos konsulatą Klaipėdoje. 1925–1927 m. Klaipėdos krašto vokiečiai neturėjo vieno lyderio: krašto Seimelyje šeiminkavo Tautos ir Ūkio partijos, gana stipri buvo ir vokiečių Socialdemokratų partija. Tačiau pabrėžtina, kad, skirtingai nei Sudetų krašto partijos, Klaipėdos vokiečiai esminiais klausimais reiškė vienodą nuomonę.

Vokiečių bendruomenėms užsienyje stiprinti Vokietija galėjo padėti naudodama ekonominius svertus, nes Baltijos šalims ir Čekoslovakijai prekyba su Vokietija buvo labai svarbi³⁶. Šiuo atveju Vokietija elgėsi dvejopai – skyrė finansinę paramą vokiečių bendruomenėms ir kartu ekonominiiais pagrindais veikė dvišalius santykius. Vokietijos URM finansuojamos slaptos kredito bendrovės veikė įvairiose šalyse. Sudetų krašte veikė tik vokiečiams ir jų politikai ištikimiems asmenims skirtos kredito įstaigos³⁷. Nuo 1924 m. Klaipėdos krašto autonominių įstaigų valdininkai iš Vokietijos konsulato gaudavo nelegalias beprocentes paskolas (*Zinslose*

³⁶ 1928 m. Latvijos eksportas į Vokietiją siekė 17,2 mln. RM ir sudarė 26,4 proc. viso šalies eksporto, o Latvija importavo iš Vokietijos už 17,5 mln. RM, tai buvo 41,2 proc. viso šalies importo. 1928 m. Estijos eksportas į Vokietiją sudarė 7,1 mln. RM arba 25,9 proc. viso eksporto, o importavo Estija iš Vokietijos už 8,4 mln. RM, ir tai buvo 30,3 proc. viso šalies importo. 1928 m. Čekoslovakijos eksportas į Vokietiją sudarė 22,1 proc., o importas iš Vokietijos – 24,9 proc. Plačiau žr.: *Kaiser D. E.* Op. cit., p. 319–327.

³⁷ Sudetų krašte taip pat susiklostė panaši praktika: veikė „Vokiečių kredito įstaiga“ (*Kreditanstalt der Deutschen*), turėjusi apie pusę milijono narių. Jos steigėjai (kredito įstaigos direktorius Antonas Kiesewetteris buvo vienas iš vokiečių nacionalistų partijos steigėjų, o kitas direktorius – Paulas Hachas – Vokietijos pilietis ir Vokietijos NSDAP narys) buvo susiję su Vokietijos URM slaptais fondais. Abu šie veikėjai 1933 m. buvo areštuoti, įtarus juos bendradarbiavimu su Vokietijos žvalgyba. Jų bylos tyrimas truko dvejus metus, tačiau taip ir nepasiekė teismo. Plačiau žr.: *Beneš Z., Kural V.* Op. cit., p. 92.

Darlehen), kurios turėjo sulygtinti krašto valdžios mokamas algas valdininkams su algomis, mokamomis Vokietijoje³⁸. 1925 m. Klaipėdoje prie vokiškosios Ūkio partijos buvo įsteigtos net dvi slaptos kredito bendrovės – „Kreditverband“ ir „Agraria“, kurios teikė „ypatingus kreditus“ už politinę veiklą. Didžiausi kreditai buvo suteikti Ūkio partijos vadui Konradui Dressleriui – 443 tūkst. RM paprastųjų ir 248 tūkst. ypatingų kreditų. Iš viso šios įstaigos Klaipėdos krašto vokiečiams suteikė paskolų už daugiau kaip 11 mln. RM³⁹.

Lietuvos ir Čekoslovakijos diplomatai suprato santykių su vokiečiais problematiką, o vokiečių tautinės mažumos klausimas buvo traktuojamas kaip vidaus politikos reikalas. Prahą nuolat pasiekdavo bent trumpa informacija apie svarbiausius įvykius Klaipėdos krašte, o Lietuvos diplomatai neskyrė daugiau dėmesio Sudetų kraštui. Nežiūrint į tai, Sudetų krašto padėtis ir jame susiklostę čekų ir vokiečių santykiai galėjo Lietuvos valdantiesiems sluoksniams būti tam tikras elgesio Klaipėdos krašte pavyzdys. Santykių su vokiečių tautine mažuma aspektai artino Lietuvos ir Čekoslovakijos oficialiąją politiką. 1926 m. sausį D. Zaunius, paaiškinęs E. Benešui Lietuvos vyriausybės santykius su Klaipėdos Seimeliu, pabrėžė, kad Lietuvos vyriausybė yra priversta gerai susipažinti su asmeniu, skiriamu vadovauti Direktorijai, kad nebūtų paskirtas toks asmuo, kuris „paskui aklai gali patekti

³⁸ *Žostautaitė P.* Op. cit., p. 57; *Juška A.* Ko nestengė suprasti Lietuvos valdžia ir klaipėdiškiai 1923–1939 m. // *Kultūros barai*. 2007, Nr. 11, p. 74.

³⁹ Šiaulių apygardos tardytojo M. Krygerio nutarimas dėl Kreditverbando ir Agrarijos bylos 1935 05 22 // *LCVA*. F. 923, ap. 1, b. 848, l. 169.

pangermanistų įtakon⁴⁰. Lietuva tikėjosi iš Čekoslovakijos politinės paramos Klaipėdos klausimu ir ne kartą siekė sužadinti čekų politikų domėjimąsi juo.

2. Lietuvos ir Čekoslovakijos vyriausybės kova prieš vokiečių radikalizmą 1933–1934 metais.

Kauno proceso pamokos Čekoslovakijai

Lietuviai ir čekai glaudžiau bendradarbiauti, stengdamiesi išlaikyti savo pozicijas vokiečių gyvenamuose regionuose, pradėjo nuo 1933 m. Lietuvos vyriausybės, visą dešimtmetį atidžiai stebėjusi besikuriančias slaptas nacistines grupuotes, 1933 m. sulaukė daugybės saugumo pareigūnų pranešimų apie Klaipėdos krašto vokiečių ryšius su VNSDP centrais Rytų Prūsijoje ir Berlyne bei glaudžius kontaktus su Vokietijos konsulatu. Didėjant įtampai Lietuvos vyriausybė pavedė savo atstovui Čekoslovakijoje teikti visą informaciją apie vidaus politikos pokyčius šioje šalyje, įskaitant politinių partijų veiklą, šalies politiką tautinių mažumų atžvilgiu ir daugelį kitų dalykų. J. Aukštuolis į Kauną siuntė politinius pranešimus, kas ketvirtį – apžvalgas, rinko publikuotą medžiagą ir teikė spaudos apžvalgas, pats susitikdavo su žurnalistais, tačiau rimtesnių ryšių su politikais šiais klausimais nepalaikė. Lietuvos vyriausybei buvo pateikiamos vokiečių veiksmų analizės, ieškota sąsajų su Klaipėdos krašto vokiečiais. J. Aukštuolis atkreipė Lietuvos vyriausybės dėmesį į tai, kad Vokietijoje įsigalėjus hitlerizmui „Čekoslovakijos nacionalis-

⁴⁰ D. Zaunias pranešimas Lietuvos URM 1926 01 08 // LCVA. F. 383, ap. 7, b. 657, l. 75.

tai pakėlė balsą ir pakeitė savo lojalų bei demokratišką nusistatymą⁴¹. 1933 m. pradžioje buvo informuojama apie pirmuosius vokiečių reikalavimus Čekoslovakijos vyriausybei, kai Čekoslovakijos parlamente biudžeto komisijoje vokiečių nacionalsocialistų lyderis Jungas pareiškė, kad „Čekoslovakijos vokiečiai nacionalsocialistai tereikalauja tautinės autonomijos, bet nieku būdu ne prijungimo vokiškosios Bohemijos prie Vokietijos, t. y. ne atstatymo „Drittes Reich“ nei prievarta, nei geruoju⁴². Archyvinių dokumentų analizė atskleidžia, kad Lietuvos vyriausybė labai aktyviai sekė ir tiesiogiai domėjosi šiais Čekoslovakijos vyriausybės veiksmais, nes Klaipėdoje suaktyvėjus hitlerininkams darėsi akivaizdu, kad taip pat reikės imtis griežtos politikos.

Istorikės V. Olivovos teigimu, 1932 m. Vokietijos nacionalsocialistai ėmė raginti Čekoslovakijos nacionalistus suaktyvinti savo veiklą. 1933 m. VNSDP siekė išnaudoti palankią tarptautinę situaciją, suvienyti visą vokiečių mažumą Čekoslovakijoje ir jai vadovauti. Buvo siekiama išnaudoti ekonominės krizės padarinius ir tautinius skirtumus⁴³. 1933 m. rudenį Vokiečių nacionalistų partijos (*Deutsche Nationalpartei*), parlamente turėjusios šešis, ir Vokiečių nacionalsocialistų darbininkų partijos (*Deutsche Nationalsozialistische Arbeiterpartei*), parlamente turėjusios aštuonis atstovus, vadai nuvyko derėtis į Vokietiją dėl tolesnių veiksmų. VNSDP naujuoju Sudetų vokiečių vadu paskyrė iki tol menkai žinomą fizinio lavinimo

⁴¹ J. Aukštuolio pranešimas Lietuvos URM 1933 11 04 // LCVA F. 383, ap. 7, b. 1415, l. 21.

⁴² J. Aukštuolio pranešimas Lietuvos URM 1933 01 16 // LCVA. F. 383, ap. 7, b. 1451, l. 99.

⁴³ Olivová V. Op. cit., p. 171–172.

mokytoją Konradą Henleiną, kuris į savo partiją subūrė visus vokiečių tautininkus, opozicionierius ir radikalus, neslėpdamas nacionalsocializmo įtakos savo veiklai⁴⁴.

1933 m. vasarą Klaipėdos krašte nacistinis judėjimas sparčiai plito gaudamas visokeriopą Vokietijos paramą. 1933 m. birželį Klaipėdos krašte įsteigtos dvi nacistinės partijos – Krikščionių socialistų darbininkų sąjunga (*Christlich Socialistische Arbeitsgemeinschaft des Memelgebiets*, toliau – CSA), vadovaujama pastoriaus Teodoro von Sasso, ir Klaipėdos krašto socialistinė tautos sąjunga (*Sozialistische Volksgemeinschaft des Memelgebiets*, toliau – SOVOG), vadovaujama Ernsto Neumanno. Pastaroji 1933 m. pabaigoje buvo pati įtakingiausia Klaipėdos krašte veikusi partija. Ji turėjo 4 apskričių vadus, 84 grupių vadus, 445 celių vadus, iš viso 5 986 narius, o CSA – 2 258 narius⁴⁵. Čekų istoriko L. Švec'o teigimu, E. Neumannas Klaipėdoje vaidino K. Henleino, kurio asmenybę jis laikė pavyzdžiu, kaip ir Sudetų vokiečių judėjimą⁴⁶, vaidmenį. SOVOG greitai išplėtė savo įtaką Klaipėdos krašto Seimelyje, Direktořijoje, visose svarbesnėse kredito įstaigose, prekybos žemės ūkio produktais bendrovėse. Krašte vyko slapti susirinkimai, kariniai mokymai, nacistinėse organizacijose buvo įvesta kariška drausmė ir vado principas. Vokiečiai ėmė didinti įtampą krašte veldamiesi į muštynes su lietuviais, plėšydami Lietuvos vėliavas ir pan. Reaguodamas į šiuos

neramumus Klaipėdos krašto komendantas 1933 m. liepos 17 d. pakartotiniais įsakymais draudė be jo leidimo steigti bet kokias organizacijas, draugijas ar sąjungas, šaukti susirinkimus, įvežti ir dėvėti užsienio smogikų uniformas ar jų dalis, atlikti karinius pratimus⁴⁷. Tačiau šie veiksmai nedavė laukto rezultato. Kita vertus, tautininkų režimas savo autoritetą stiprino ne tik Klaipėdos krašte, bet ir visoje šalyje, nes 1933 m. pabaigoje suaktyvėjo reakcija ne tik prieš nacistus, bet ir prieš lenkų, komunistų antivalstybinę veiklą⁴⁸.

Čekoslovakijos pronacistinių DNSAP ir DNP partijų veikloje 1933 m. pasireiškė šovinistiniai ir antisemitiniai elementai. Dėl šių veiklos ypatumų jos tapo opozicija visoms kitoms Čekoslovakijoje veikusioms nuosaikioms vokiečių partijoms⁴⁹. Čekoslovakijos vyriausybė, pajutusi jų galimą antivalstybinę veiklą, 1933 m. spalio 4 d. uždarė dvi pronacistines partijas – DNSAP ir DNP, o vėliau ir kitas hackenkreuclerių (vok. *Hakenkreuz* – svastika) organizacijas. Vyriausybė baiminosi padarinių, kurie, kaip ir kaimynėje Austrijoje, galėjo sukelti nacių pučą⁵⁰. Tačiau K. Henleinas nutarė kovoti toliau ir 1933 m. spalio 8 d. įkūrė Sudetų vokiečių tėvynės frontą (*Sudetendeutsche Heimatfront*), kuris kurstė vokiečius prieš Čekoslovakijos vyriausybę, skleidė nacistinę propagandą. Tai neišvengiamai veikė Čekoslovakijos santykius su Vokietija, kuri Čekoslovakiją skelbė esant bolševizmo skleidėją ir dargi brutaliai besielgiančią su tautinėmis mažumomis.

⁴⁴ Nacionalsocialistai Čekoslovakijoje // Lietuvos aidas. 1933, birželio 13, p. 2.

⁴⁵ Vokiečių politinių partijų veikimo apžvalga // LCVA. F. 923, ap. 1, b. 855, t. 1, l. 77; Vokiečių politinių partijų veikimo apžvalga // LCVA. F. 377, ap. 9, b. 111, l. 156.

⁴⁶ Švec L. Op. cit., p. 290.

⁴⁷ Karo komendanto įsakymas // Klaipėdos krašto valdžios žinios. 1933, Nr. 80, p. 641.

⁴⁸ SOVOG ir CSA organizacijų kaltinamojo akto planas // LCVA. F. 377, ap. 9, b. 109, l. 159.

⁴⁹ Lebioda T. Op. cit., p. 235.

⁵⁰ Křen J. Op. cit., p. 434.

Čekoslovakijos vyriausybė 1933 m. spalio 23 d. išleido įstatymą dėl politinių partijų veiklos, kuriuo uždraudė vokiečių nacionalsocialistų partiją, tačiau ši ir toliau veikė pogrindyje. Apie ryžtingus čekų valdžios sprendimus drausminti nacistus Lietuvos vyriausybę labai išsamiai informavo pasiuntinys J. Aukštuolis, pabrėždamas, kokiais įstatymais buvo remtasi, kad buvo konfiskuotas partijų turtas, kokią įtaką partijų uždarymas turėjo parlamento nariams ir savivaldybių darbuotojams, t. y. buvo atimti mandatai ir perduoti lojalioms valdžiai vokiečių partijoms, pradėti uždarytų partijų lyderių areštai, pradėti sekti hitlerininkų agentai, sustiprintas saugumas pasienyje⁵¹. Jis atkreipė dėmesį, jog paleistų partijų atstovai kreipėsi į teismą, kad gintų jų teises, tačiau sudarytas specialus Senatas nusprendė, jog „valdžios žygis yra teisingas ir juridiniu atžvilgiu neprieštarauja konstitucijai nei veikiantiems įstatymams“⁵². Lietuviškoje periodikoje pasirodė nemažai pranešimų⁵³, o ELTA informavo, kad Čekoslovakijos vyriausybė uždarė Čekoslovakijos nacionalsocialistų partiją „dėl nelegalaus ir viešąją tvarką kompromituojančio veikimo ir dėl to, kad aiškiai pasižymėjo tendencijomis įvykdyti visų vokiečių teritorinį suvienijimą“⁵⁴. Čekoslovakijos valdžia nusprendė ne tik

⁵¹ J. Aukštuolio pranešimas (Čekoslovakijos Respublikos 1933 m. ketvirto ketvirčio gyvenimo apžvalga) 1934 01 12 // LCVA. F. 383, ap. 7, b. 1437, l. 1–19.

⁵² Ten pat, l. 5.

⁵³ Nacionalsocialistų suėmimai Čekoslovakijoje // Lietuvos aidas. 1933, rugpjūčio 21, Nr. 187, p. 1; Čekoslovakijoje likviduojasi nacionalsocialistai // Lietuvos aidas. 1933, spalio 5, Nr. 225, p. 3.

⁵⁴ Čekoslovakijoje uždarytos vokiečių nacionalistų ir nacionalsocialistų partijos // Lietuvos aidas. 1933, spalio 5, Nr. 225, p. 4; Čekoslovakai galutinai likvidavo nacionalsocialistus. Suimtas visas nacionalsocialistų štabas // Lietuvos aidas. 1934, sausio 16, Nr. 12, p. 3.

likviduoti K. Henleino vadovaujamą partiją, bet ir apskritai susilpninti nacionalsocializmo ideologijos plitimą Sudetų krašte. Vokietijai pradėjus propagandos kampaniją prieš Čekoslovakiją, pastaroji 1934 m. sausį priėmė sprendimą drausti agitacinės vokiečių spaudos platinimą⁵⁵. Lietuvos diplomatas atkreipė dėmesį, kad Čekoslovakijoje uždrausta skaityti viešas paskaitas apie Hitlerio režimą, tačiau Čekoslovakijos spaudai leista rašyti prieš Hitlerio režimą. Su nacionalsocialistų veikla griežčiau kovoti ėmė ir Austrijos⁵⁶, kaimynių Latvijos⁵⁷ bei Estijos⁵⁸ vyriausybės.

Remdamasi Čekoslovakijos vyriausybės (ir kitų šalių) sprendimais ir tikėdamasi valstybių Klaipėdos krašto konvencijos signatarių paramos, Lietuvos vyriausybė nutarė imtis griežtų priemonių nacistinių partijų veiklai slopinti. 1933 m. lapkričio 18 d. Klaipėdos krašto gubernatoriumi buvo paskirtas kietos rankos šalininkas ambicingas teisininkas Jonas Navakas. Jis nurodė valdininkams ir visoms vokiečių organizacijoms nutraukti ryšius su Vokietija, įsakė konfiskuoti visus nelegaliai

⁵⁵ Čekoslovakai ginasi nuo agitacinės vokiečių spaudos // Lietuvos aidas. 1934, sausio 12, Nr. 9, p. 2.

⁵⁶ Austrai kovoja su nacionalsocialistais // Lietuvos aidas. 1933, rugpjūčio 17, Nr. 184, p. 1; Austrai sulaukė nacionalsocialistų su sprogstamos medžiagos formule // Lietuvos aidas. 1933, rugsėjo 5, Nr. 200, p. 2; Dolfuso padėtis sunki. Nacionalsocializmas plečiasi ir kariuomenėje // Lietuvos aidas. 1933, rugsėjo 9, Nr. 203, p. 3.

⁵⁷ Nacionalsocializmas ir Baltijos valstybės // Lietuvos aidas. 1933, birželio 24, Nr. 139, p. 1; Suimti vokiečių emigrantai bus iš Latvijos išstremti // Lietuvos aidas. 1933, spalio 6, Nr. 226, p. 1; Latvijoje susekta slapta nacionalsocialistų organizacija // Lietuvos aidas. 1934, sausio 9, Nr. 6, p. 1.

⁵⁸ Estijoje suimtas nacionalsocialistų laikraščio redaktorius // Lietuvos aidas. 1933, rugpjūčio 17, Nr. 184, p. 1; Estų vokiečiai persiorganizuoja į nacionalsocialistų partiją // Lietuvos aidas. 1933, gruodžio 4, Nr. 275, p. 1.

laikomus ginklus, rinkti antivalstybinės vokiečių veiklos įkalčius. Vokiečius ypač papiktino J. Navako sprendimas iš pareigų atleisti mokytojus, teismo ar policijos pareigūnus, kitus tarnautojus, kurie priklausė nacistinėms partijoms. Išsigandęs tokių griežtų sankcijų, E. Neumannas išvyko į Vokietiją prašyti pagalbos tolesniam savo partijos veikimui. Reaguodama į Lietuvos vyriausybės veiksmus po poros savaitių, t. y. 1934 m. sausio 1 d., Vokietija sumažino Lietuvos produkcijos importą.

Susidariusią situaciją 1934 m. sausį Lietuvos užsienio reikalų ministras Dovas Zaunius aptarė su Čekoslovakijos chargé d'affaires J. Skalickiu. Pasak D. Zauniaus, J. Skalickis laikėsi „smarkiai antivokiškos linijos“ ir teigė, kad domėjosi Lietuvos įstatymais, juos studijavo ir mano, kad Lietuvoje yra viskas tvarkoje ir „negalima esą net galvoti, kad valstybė galėtų būti priversta laikyti savo valdininkais svietimos valstybės piliečius“⁵⁹.

Lietuvos valdžia nutarė atidžiau stebėti vokiečių organizacijų veiklą ir jų ryšius su Vokietija, o gavus antivalstybinės veiklos įrodymų, nedelsiant imtis griežtesnių sankcijų. Pagrindiniu politinės kovos įrankiu tapo 1934 m. vasario 8 d. išleistas įstatymas Tautai ir valstybei saugoti, kuriame buvo numatyta bausti visus, kas niekins ir įžeidinės lietuvių tautą, Lietuvos vyriausybę, valstybės ženklus, vėliavą, be Lietuvos vyriausybės sutikimo ves derybas su svietimų valstybių vyriausybėmis bei jų įstaigomis ir agentais, panaudos ekonomines priemones prieš Lietuvą ir lietuvių tautos interesus, skleis tendencingas žinias, naudosis užsienio lėšomis priešvalstybinei veiklai,

⁵⁹ D. Zaunius pro memoria 1934 01 16 // LCVA. F. 383, ap. 7, b. 1587, l. 371.

nešios uždraustą uniformą ar ženklus, be leidimo laikys ginklus⁶⁰. Remiantis šiuo įstatymu, 1934 m. vasario 9 d. buvo suimti nacistinių partijų vadai, atliktos kratos jų būstinėse⁶¹. 1934 m. liepą Klaipėdos krašte buvo uždraustos nacistinės partijos SOVOG ir CSA, prieš jas pradėtas teismo procesas. Papildoma priemone kovojant prieš nacistus Klaipėdoje tapo 1934 m. liepos 12 d. A. Smetonos ir ministro pirmininko J. Tūbelio pasirašytas Ypatingų valstybės apsaugos įstatų papildymas⁶², kuriuo visiems buvusiems nacistams buvo užkirstas kelias grįžti dirbti į Klaipėdos krašto autonominės valdžios institucijas. Juo remdamasi Lietuvos vyriausybė panaikino ir šešių Seimelio narių mandatus. Aiškindamas tokių veiksmų motyvus Lietuvos užsienio reikalų ministras S. Lozoraitis Didžiosios Britanijos chargé d'affaires Thomui Prestonui atvirai pasakė, kad remiamasi Čekoslovakijos patirtimi, t. y. mandatai panaikinti minėtų įstatų pakeitimu ir „šita priemonė nėra kažkas naujo, mūsų išgalvota, nes, pvz., Čekoslovakija, kuri laikoma demokratiškiausia ir parlamentariškiausia valstybe, šitokią priemonę jau seniai yra

⁶⁰ Tautai ir valstybei saugoti įstatymas // Vyriausybės žinios. 1934, Nr. 493, p. 1.

⁶¹ Uždarytos Neumanno ir Sasso partijos // Lietuvos aidas. 1934, vasario 23, Nr. 44.

⁶² Ypatingų valstybės apsaugos įstatų papildymas // Vyriausybės žinios. 1934, liepos 12, Nr. 450. Jame pažymėta: „Karo komendantas gali sustabdyti arba uždaryti draugiją, bendrovę, sąjungą, jei dėl jos veikimo gali kilti pavojus valstybės saugumui. Asmuo, kuris priklausė sustabdytai ar uždarytai draugijai ar sąjungai ir nebuvo išstojęs iš jos bent prieš šešis mėnesius ligi ją sustabdant arba uždarant, jei dėl jos veikimo galėjo kilti pavojus valstybės saugumui, netenka visam karo padėties laikui teisės rinkti ir būti išrinktam į seimą, į Klaipėdos krašto seimelį, į vietinius savivaldybės organus ir į prekybos, žemės ūkio ir kitokių ūkinių bei profesinių savivaldybių organus.“

panaudojusi“⁶³. Kitam Didžiosios Britanijos diplomatui, Torruui, lapkričio mėnesį S. Lozoraitis aiškino, kad, Hitleriui atėjus į valdžią, Vokietija sustiprino savo kišimąsi į Lietuvos vidaus reikalus, o priemonės, kurių ši imasi, „visos statuto ribose“, nors gali „kai kada pirmu pažvelgimu atrodyti anglams aštrios“. Ministras pripažino, kad „visos mūsų priemonės nėra originalios“, nes, pavyzdžiui, „Čekoslovakija ligi šiol yra laikoma viena iš nedaugelio vadinamų demokratiškų šalių, o sakykim mandato panaikinimo įstatymą mes nukopijavom nuo tos demokratiškos šalies įstatymo“⁶⁴.

Klaipėdos krašto nacionalsocialistų tardymas truko nuo 1934 m. vasario 24 d. iki rugpjūčio 7 d. Teismo proceso metu buvo iškvesti 1 237 žmonės, 142 asmenys buvo patraukti atsakomybėn: 15 iš jų pasislėpė, vienas (Jurgis Jesutis) buvo nužudytas; iš viso apkaltinti 126 asmenys. Iš jų 86 buvo laikomi kalėjime, 40 policijos priežiūroje ar už užstatą iki teismo paleisti⁶⁵. Kaltinamieji buvo aukšti Klaipėdos krašto autonominių valdžios įstaigų pareigūnai, turėję svarbius postus Seimelyje, bankų valdybose, akcinėse bendrovėse, Žemės ūkio, Prekybos ir pramonės rūmuose. Buvo ir mokytojų, teisininkų, miškininkų, magistrato, krašto policijos darbuotojų. Tardymo medžiaga sudarė daugiau kaip 10 tūkst. lapų, surištų į 32 tomus. Dauguma bylos kaltinamųjų buvo kaltinami priklausymu nusikalstamai organizacijai, siekusiai ginkluotu sukilimu atplėšti Klaipėdos kraštą nuo Lietuvos bei nelegalių karinių mo-

kymų organizavimu įvedus karo padėtį. Teismo metu išaiškinti NSDAP ir Vokietijos užsienio reikalų ministerijos ryšiai su Klaipėdos krašto nacistinėmis partijomis atskleidė tikruosius A. Hitlerio užsienio politikos tikslus. 1935 m. kovo 26 d. Vokietija paskelbtą Lietuvos kariuomenės teismo sprendimą išnaudojo savo propagandai prieš Lietuvą, šalyje vyko demonstracijos, o Lietuvos pasienyje buvo surengti kariniai manevrai⁶⁶. Tai buvo didžiausias teismo procesas prieš nacistų ardomąją veiklą. Pasiryžti tokiam iššūkiui Lietuvos vyriausybė galėjo tik gavusi palankių signalų iš savo atstovybių užsienyje, diplomatinių kanalų bei remdamasi griežtomis kitų valstybių sankcijomis prieš nacistines organizacijas.

Teismo procesas ir pats nuosprendis susilaukė išskirtinio diplomatų ir spaudos dėmesio. Įvykius stebėjo ir apie juos Prahą nuolat informavo J. Skalickis. Jis pabrėžė, kad Lietuvos valdžia panašų procesą galėjo pradėti ir anksčiau, tačiau, jo nuomone, „drastiškos akcijos gali tik įbauginti nacionalsocialistų partijas, tačiau jų veiklos nepavyks sustabdyti, kadangi jie jau seniai autonomijoje suleido savo šaknis“⁶⁷. Visi svarbiausi Čekoslovakijos dienraščiai spausdino pranešimus apie nacių procesą Kaune. Pažymėtina, kad absoliuti dauguma jų buvo palankūs Lietuvos vyriausybės pozicijai. Iškart po nuosprendžio paskelbimo 1934 m. gruodžio 14 d. prasidėjus Neumanno ir Sasso procesui naujai paskirtas Lietuvos pasiuntinys Čekoslovakijai E. Turauskas interviu čekų spaudai teigė, kad kaltinamuosius galima charakterizuoti kaip materialinius arba moralinius teroris-

⁶³ S. Lozoraičio pro memoria 1934 08 18 // LCVA. F. 648, ap. 1, b. 50, l. 301.

⁶⁴ S. Lozoraičio pro memoria 1934 11 27 // LCVA. F. 648, ap. 1, b. 50, l. 442.

⁶⁵ Dr. Neumanno, V. Sasso bei kitų bylos sprendimas. Kaunas, 1935, p. 26; *Žostautaitė P.* Op. cit., p. 136–141.

⁶⁶ Demonstracijos prieš Lietuvą vyko pagal įsakymą // Lietuvos aidas. 1935, balandžio 8, Nr. 77, p. 2.

⁶⁷ *Bukelevičiūtė D.* Op. cit., p. 107–108.

tus, kurių sąžinę slegia žmogžudystės, pasikėsinimas žudyti, teroristinių grupių organizavimas, aktyvūs pasireiškimai prieš Lietuvos valdžią ir atvira hackenkreucerių propaganda Klaipėdos krašte. Jo nuomone, „charakteringa tai, kad areštavus Klaipėdos nacius, Klaipėdoje įsivyravo visiška ramybė, nes plačiosios gyventojų masės nėra užsikrėtusios nacionalsocialistinėmis nuotaikomis“, taip pat „Klaipėdos procesas parodė, kad net ir mažas tautas negalima nebaudžiamai įžeidinėti ir kištis į jų vidaus reikalus“⁶⁸. Po kelių mėnesių dienraščiui „Venkov“ jis dar kartą pakartojo, kad „Kauno procesas buvo mūsų gynybos viršūnė. Mūsų sąžinė rami ir švari“ pažymėdamas, jog „mes negalime Vokietijai pripažinti kitų teisių ir įgaliojimų Klaipėdos krašte, nei tai numato Statutas“⁶⁹. Čekoslovakijos spaudoje Lietuvos vyriausybės žingsnis nacių atžvilgiu buvo vertinamas kaip drąsus poelgis, galintis būti pavyzdžiu Čekoslovakijos vyriausybei, kaip būtų galima sulaikyti nacių siautėjimą šalyje. Tiesa, 1934 m. vasarį Čekoslovakijos karo teismas nuteisė du studentus vokiečius, kurie 1933 m. vasarą užmezgė ryšius su VNSDP atstovais. Studentai buvo nubausti dviem mėnesiais arešto ir sumokėti baudas po 200 kronų⁷⁰. Neumanno ir Sasso procesas tapo pavyzdžiu Latvijos ir Estijos vyriausybėms ryžtingiau kovoti su radikalų grupėmis. 1934 m. kovą išaiškėjus Laisvės kovotojų sąjungos planams įvykdyti perversmą Estijoje, vyriausybė

⁶⁸ Интересъ въ Чехословакии къ Балтійской Антантъ // Sevodna. 1934, gruodžio 18. NA. MZV-VA. K. 1179.

⁶⁹ Německo se rozčiluje zaáměrně na Litvu // Venkov. 1935, kovo 31. NA. MZV-VA. K. 889.

⁷⁰ Nubausti vokiečių studentai Čekoslovakijoje // Lietuvos aidas. 1934, vasario 27, Nr. 47, p. 4.

išleido keturis svarbius dekretus, kurie turėjo paralyžuoti radikalų veiklą šalyje⁷¹. Latvijoje 1934 m. sausio pradžioje taip pat buvo suimti Vokietijos šnipai⁷², o Rygoje buvo atskleista, kad didelė hitlerininkų organizacija savo narius siuntė į Karaliaučiaus NSDAP vadų mokyklą⁷³. Mažesnės apimties nacistų teismai vyko Čekoslovakijoje, Lenkijoje, Austrijoje⁷⁴, tačiau nei teisiųjų skaičiumi, nei reikšmingumu Kauno bylos nepranoko. Latvijos, Prancūzijos, Belgijos, Švedijos, Čekoslovakijos, Rusijos ir kitų šalių spaudoje byla buvo nušviečiama kaip svarbus įvykis.

3. Suaktyvėjęs Lietuvos vyriausybės domėjimasis nacių veikla Čekoslovakijoje 1935 metais

1934 m. antroje pusėje į aktyvią diplomatinę veiklą Prahėje įsitraukęs pasiuntinys E. Turauskas skatino Lietuvos vyriausybę domėtis įvykiais Čekoslovakijoje ir padėjo ieškoti vokiečių mažumos politinių problemų sprendimų. E. Turauskas, kitaip nei jo pirmtakas J. Aukštuolis, aktualius klausimus aptardavo su Čekoslovakijos užsienio reikalų ministru Eduardu Benešu ir vėliau iš jo postą perėmusiu Kamiliu Krofta.

1935 m. sausį stebėdamas įvykius Europoje E. Turauskas išreiškė nuomonę, kad „įsitikinus hitlerizmo pastovumu, tenka galvoti apie mūsų santykių su Vokietija išlyginimą ir pagrindimą“, nes manė, kad

⁷¹ Estijos fašistai ruošė perversmą // Lietuvos žinios. 1934, kovo 15, Nr. 61, p. 1.

⁷² Suimti Vokietijos šnipai // Lietuvos aidas. 1934, sausio 9, Nr. 6, p. 2.

⁷³ Hitlerininkų machinacijos Pabaltijy // Lietuvos aidas. 1934, vasario 1, Nr. 26, p. 1.

⁷⁴ Austrai griežčiau suima nacionalsocialistus // Lietuvos aidas. 1934, sausio 11, Nr. 8, p. 2; Tolesnis nacionalsocialistų valymas Austrijoje. Ten pat, 1934, sausio 15, Nr. 11, p. 4.

„Hitleris yra tvirta koja įžengęs į sostą“⁷⁵. Jis rekomendavo Lietuvos vyriausybei svarstyti galimybę reformuoti užsienio kalbų dėstymą – sumažinti vokiečių kalbos dėstymą ir aktualumą kitų užsienio kalbų atžvilgiu, atleisti aukštųjų mokyklų dėstytojus vokiečius⁷⁶. E. Turauskas nebuvo linkęs manyti, kad vokiečių reiškiamas nepasitenkinimas gali turėti rimtą pagrindą: „<...> mums dabar: vienas įžaidimas mažiau ar daugiau – nesvarbu, o kad vokiečiai mus užpultų ginklu, tuo aš netikėjau ir netikiu ligi šiolei.“⁷⁷ Beje, ir E. Benešas, išklausęs Lietuvos vyriausybės nesutarimų su vokiečiais priežastis, vokiečių intrigas, kurstymus ir prasidėjusią propagandą 1935 m. vasario mėnesį tvirtino, kad „šiuo momentu visiškai netiki jokių vokiečių pavojum mums“⁷⁸. E. Benešo nuomonė nepasikeitė ir po kelių mėnesių, kai balandį patarė lietuviams vokiečių triukšmo nebijoti sakydamas, jog „parėkaus, pašūkaus ir nurims“. Negana to, E. Benešas buvo nusiteikęs optimistiškai: „<...> juk Tamsa žinai, kad A. Hitleris pažadėjo anglams Lietuvos nepulti, tai ko gi jums bijoti...“⁷⁹

1935 m. galimų sprendimo variantų ir buvusių įvykių aptarimas netilo nei Kaune, nei Prahoje. Tarp Lietuvos ir Čekoslovakijos valstybių vyravo pasitikėjimas ir draugiška atmosfera. Politikos departamento direktorius J. Urbšys 1935 m. sausį nurodė Lietuvos pasiuntinybei Prahoje siųsti visus įstatymus, teisinius aktus, susijusius su Čekoslovakijos vyriausybės veiksmais

⁷⁵ E. Turausko pranešimas Lietuvos URM 1935 01 02 // LCVA. F. 648, ap. 1, b. 14, l. 2–4.

⁷⁶ Ten pat, l. 3.

⁷⁷ Ten pat, l. 4.

⁷⁸ E. Turausko pranešimas Lietuvos URM 1935 02 15 // LCVA. F. 648, ap. 1, b. 14, l. 78.

⁷⁹ E. Turausko pranešimas Lietuvos URM 1935 04 02 // LCVA. F. 648, ap. 1, b. 14, l. 149.

vokiečių tautinės mažumos atžvilgiu⁸⁰. Lietuvos diplomatai persiuntė į Kauną ne tik rinkimų įstatymą, bet ir mandatų atėmimo politiniais motyvais įstatymą. Užsienio reikalų ministerijoje laukta iš Prahos teisinio dokumento, kuriame būtų kalbama apie asmens tinkamumą dalyvauti rinkimuose. 1935 m. lapkritį aplinkraštyje visoms pasiuntinybėms S. Lozoraitis viena svarbiausių užduočių įvardijo „kovą su priešvalstybiniais judėjimais iš tautinių mažumų pusės“ ir atitinkamos dokumentacijos persiuntimą⁸¹.

Iš Čekoslovakijos ir kitų šalių gaunama informacija leido Lietuvos vyriausybei priimti sprendimus kylant naujiems incidentams su nacistinėmis organizacijomis. 1935 m. rudenį Klaipėdos krašte valstybinėse įstaigose buvo susektas platus šnipų tinklas, kuriam vadovavo Klaipėdos miesto valdybos tarnautojai, buvę nacistai H. Stöllgeris, Heydeckas bei Klaipėdos rajono telefono ir telegrafo tinklo viršininkas Jonas Špikeraitis. Byla pradėta dėl Juknaičių pašte (Šilutės r.) dingusios valdiškos ir privačios korespondencijos, kurios turinys su tendencingais komentarais vėliau buvo skelbiamas per Karaliaučiaus radiofoną „Heimatdienst“. Bylos tyrimas atskleidė Vokietijos konsulato bendradarbiavimą su šiuo šnipų tinklu⁸². Šiuo atveju Lietuvos vyriausybė pasidavė Vokietijos spaudimui ir, pasiuntiniui Berlyne J. Šauliui informavus, jog „vokiečiai norėtų, kad ši byla

⁸⁰ Politikos departamento direktoriaus J. Urbšio slaptas pranešimas Lietuvos pasiuntinybei Prahoje 1935 01 19 // LCVA. F. 383, ap. 7, b. 1668, l. 49.

⁸¹ S. Lozoraičio aplinkraštis Lietuvos pasiuntinybei Prahoje 1935 11 22 // LCVA. F. 383, ap. 7, b. 1713, l. 2–3.

⁸² Klaipėdos krašto vokiečių šnipinėjimo bylos santrauka 1936 05 13 // LCVA. F. 383, ap. 7, b. 1901, l. 29–30.

<...> mažiausiai figūruotų mūsų spaudoje“, J. Urbšys davė nurodymą spaudoje neminėti Vokietijos ir leido skelbti tik patį „bylos faktą ir jos sprendimą“⁸³. Klaipėdos krašto šnipų byla buvo baigta 1937 m. gegužės 14 d. Teismo nuosprendis nuteistiems buvo gana švelnus: skirta nuo šešių mėnesių iki dvejų metų sunkių darbų kalėjimo, nubausta trylika kaltinamųjų⁸⁴.

Lietuvos kovos su naciais Klaipėdos krašte problematikos iš akiračio nepaleido Čekoslovakijos spauda. Nuolat su pagarba buvo primenamas įvykęs teismas, viename iš svarbiausių leidinių „Venkov“ pabrėžiant, kad Lietuva atmušė hackenkreucerių puolimą ir įvykdė procesą, kuris parodė pasauliui „tikrąjį ištikimų Trečiojo reicho fanatikų veidą“⁸⁵. Balandį informuota apie Lietuvos pasiuntinybės įteiktą notą Berlyne ir nacių išpuolius Tilžėje⁸⁶. Rugsėjūtį pranešta, kad Vokietijos spauda pradėjo naują kampaniją prieš Lietuvą ir to priežastis yra naujų rinkimų sąlygų į vietos Seimelį nustatymas, pabrėžiant, kad „Kauņas nori sustiprinti savo pozicijas Seimelyje, kuris pastaruoju metu buvo užvaldytas ne lietuvių valdininkų ir tapo politikos demonstravo arena“⁸⁷. Čekoslovakijos dienraščiuose kilo nemaža sumaištis, kai rugsėjo 15 dieną Hitleris pasakė kalbą prieš Lietuvą. Buvo keliamas klausimas, kad

dėl Klaipėdos gali kilti karas. Dienraščiai pasirodė su tokiomis antraštėmis: „Lidové noviny“ – „Hitlerio grasinimas Lietuvai“, „Národní osvobození“ – „Vokietijos karinis pasirengimas prieš Lietuvą“, „České slovo“ – „Tęsiasi Vokietijos grasinimai Lietuvai“ ir pan.⁸⁸. „Národní listy“ išsamiai aprašė vokiečių metodus Klaipėdos krašte ir pateikė nuomonę, kad „Klaipėdos problema Čekoslovakijoje nusipelno daugiau dėmesio, nes šis pavyzdys yra labai pamokantis ir kartu įspėjantis“⁸⁹. Taigi, čekų spauda ragino labiau orientuotis į Lietuvos vyriausybės daromus žingsnius Klaipėdos krašte.

1935 m. pradžioje Čekoslovakijoje atmosfera vokiečių atžvilgiu buvo kur kas ramesnė, išvengta atvirų incidentų. Į Kaurą buvo siunčiamos žinios apie rengimąsi parlamento rinkimams. Netylant diskusijoms, ar rinkimuose dalyvaus naujai sukurta Sudetų vokiečių partija, E. Turauskas atkreipė Lietuvos vyriausybės dėmesį į tai, kad šios partijos lyderis K. Henleinas „vengia aiškiai pasisakyti kas esąs“ ir net „vaidina lojalų Čekoslovakijos vokiškosios mažumos vadą“, tačiau vyrauja įsitikinimas, kad „kiek pats K. Henleinas, tiek ir jo organizacija, tai maskuotų hitlerininkų susibūrimas“⁹⁰. Net ministras E. Benešas, paklausus, kam atstovauja K. Henleinas, atsakė gana lakoniškai: „<...> jis atstovau-

⁸³ VSD biuletėnis 1936 04 04 // LCVA. F. 378, ap. 10, b. 88 a, t. 1, l. 327.

⁸⁴ Navickas K. TSRS vaidmuo ginant nuo imperialistinės agresijos 1920–1940 metais. Vilnius, 1965, p. 178–179.

⁸⁵ Německo a Litva // Venkov. 1935, vasario 21. NA. MZV-VA. K. 889.

⁸⁶ Litva protestuje v Berlině // Venkov. 1935, balandžio 06. NA. MZV-VA. K. 889.

⁸⁷ Tisk „Třetí říše“ útočí na Litvu // Právo lidu. 1935, rugsėjūtį 23. NA. MZV-VA. K. 889. Tą pačią informaciją paskelbė ir „Národní středisko“ bei „Lidové noviny“.

⁸⁸ Hitlerova hrozba Litvě // Lidové noviny. 1935, rugsėjo 17. NA. MZV-VA. K. 889; Válečné přípravy Německa proti Litvě // Národní osvobození. 1935, rugsėjūtį 19. NA. MZV-VA. K. 889; Německé hrozby Litvě pokračují // České slovo. 1935, rugsėjo 20. NA. MZV-VA. K. 889. Panašūs straipsniai pasirodė ir „Pravo lidu“, „Sozioldemokrat“, „Večer“ ir kt.

⁸⁹ Východní Prusy a Klaipėda // Národní listy. 1935, liepos 12. NA. MZV-VA. K. 1306.

⁹⁰ E. Turausko pranešimas Lietuvos URM 1935 02 18 // LCVA. F. 648, ap. 1, b. 14, l. 82.

ja sumas, kurias gauna iš Vokietijos“⁹¹. E. Benešas tikino, kad K. Henleino partija daugiausia galėtų laimėti 18–20 atstovų vietų, o tai, jo žodžiais, „visiškai nebaisu“, ir nebuvo linkęs manyti, kad K. Henleinas galėtų sutriuškinti kitas vokiškas partijas.

Lietuvos užsienio reikalų ministerija tiesiogiai domėjosi vykšiančiais rinkimais ir ar visoms partijoms bus leista juose dalyvauti⁹². 1935 m. balandį atsakydamas E. Turauskas pažymėjo, kad rinkimuose galės dalyvauti visos partijos, nors dar diskutuojama dėl Sudetų vokiečių partijos, nes „pradedama abejoti“ K. Henleino lojalumu⁹³. Per rinkimus Sudetų vokiečių partija gavo 1 250 000 balsų ir tapo svarbiausia vokiečių tautinės mažumos atstove⁹⁴. Sudetų vokiečių partija gavo net 44 mandatus, t. y. tik vienu mandatu daugiau nei pati stipriausia ir įtakingiausia Čekoslovakijos agrarinė partija⁹⁵. E. Turauskui teko pripažinti, kad jo informacijos šaltiniai klaidingai prognozavo laimėtojus, o „didžiausiu triumfatorium, dienos didvyrui tapo K. Henleinas“⁹⁶.

Rinkimai parodė, kad būtina konsoliduoti čekų partijoms, nes iškilo aiškus „vokiečių solidarumo pavojus“⁹⁷. 1935 m. birželį sudaryta nauja vyriausybė, kuriai vadovauti vėl ėmėsi Agrarinės partijos

atstovas Janas Malypetris, ir jos sudėtis buvo labai panaši į prieš tai veikusios vyriausybės. K. Henleinas, nors ir tikėjosi, į vyriausybę pakviestas nebuvo⁹⁸.

1935 m. pabaigoje išrinkus naująjį šalies prezidentą E. Benešą, buvo imtasi tam tikrų ribojimų Sudetų vokiečių partijai. Buvo uždrausta nemažai akcijų, kurias siekė įvykdyti ši partija, pavyzdžiui, kultūrinė savaitė, suvažiavimas, planuotas 1936 m. balandį, o vyriausybė ėmė svarstyti galimybę apskritai uždaryti šią partiją⁹⁹. 1935 m. pabaigoje naujasis Čekoslovakijos ministras pirmininkas M. Hodža atvirai pareiškė Lietuvos diplomatum, kad vokiečių mažuma yra vienas iš jo rūpesčių ir kad reikia „pakentėti ir palaukti“, kol jie arba labiau susikonsoliduos, ar suskils¹⁰⁰. Prezidentu tapęs E. Benešas E. Turauskui buvo sakęs, kad naciai Čekoslovakijoje gali pakriksti jau 1936 m. pavasarį.

4. Čekoslovakijos ir Lietuvos kapituliacija Trečiajam Reichui 1936–1937 metais

Lietuvos ir Čekoslovakijos vyriausybių sprendimus dėl vokiečių tautinės mažumos 1936 m. veikė pakitusios tarptautinės aplinkybės. Kovo mėnesį Vokietijai užėmus Reino zoną didžiosios Europos valstybės ėmė nuolaidžiauti Vokietijai ir vengė griežtų veiksmų. Reicho naciai pradėjo iš esmės pertvarkyti nacių frontą Čekoslovakijoje ir rekonstravo Sudetų vokiečių partiją taip, kad ji būtų pagrindinė pagalbininkė vidaus politikoje antičekoslovakiskam puolimui įgyvendinti¹⁰¹. Kaip pažymi

⁹¹ Ten pat, l. 83.

⁹² J. Urbšio telegrama pasiuntinybei Prahoje // LCVA. F. 383, ap. 7, b. 1668, l. 38.

⁹³ E. Turausko slaptas, skubus pranešimas Lietuvos URM 1935 04 05 // LCVA. F. 383, ap. 7, b. 1668, l. 36–37.

⁹⁴ *Olivová V.* Op. cit., p. 197.

⁹⁵ *Beran L. J.* Odepřená integrace: Systémová analýza sudetoněmecké politiky v první Československé republice 1918–1938. Praha, 2009, p. 284–285.

⁹⁶ E. Turausko pranešimas Lietuvos URM 1935 06 13 // LCVA. F. 648, ap. 1, b. 14, l. 219.

⁹⁷ E. Turausko pranešimas Lietuvos URM 1935 05 24 // LCVA. F. 648, ap. 1, b. 14, l. 188.

⁹⁸ *Olivová V.* Op. cit., p. 198.

⁹⁹ Ten pat, p. 203.

¹⁰⁰ E. Turausko pranešimas Lietuvos URM 1935 11 16 // LCVA. F. 648, ap. 1, b. 14, l. 312.

¹⁰¹ *Olivová V.* Op. cit., p. 210.

V. Olivova, Vokietijos intervencijas į K. Henleino partijos vidaus reikalus lydėjo sėkmė ir vidiniai nesutarimai partijoje buvo išspręsti, o K. Henleinas sustiprino savo pozicijas. Turėdama visišką nacistinės Vokietijos paramą, K. Henleino partija tapo agresyvesnė¹⁰².

1936 m. Sudetų vokiečių keliamos problemos pamažu pradėtos sieti su dvišaliais Čekoslovakijos ir Vokietijos santykiais. E. Turauskas, apsilankęs Vokietijoje, aiškiai suprato, kad Vokietija nori ne tiek Sudetų vokiečių, kiek „turėti savo išmintingoje įtakoje visą Čekoslovakijos Respubliką“¹⁰³. Šią mintį Lietuvos diplomatumui patvirtino ir užsienio reikalų ministras K. Krofta, pabrėždamas, kad kas valdo Bohemiją, tas valdo visą Europą, ir kartu pridūrė, jog „Vokietija daugiausia domisi Bohemija ir Moravija, o ne Sudetų vokiečiais, o jau Slovakija kuo mažiausiai“¹⁰⁴. Balandį Lietuvos užsienio reikalų ministrui S. Lozoraičiui lankantis su neoficialiu vizitu Čekoslovakijoje nebuvo išvengta ir šios aštrios temos – prezidentas E. Benešas pripažino, kad „3 milijonai Sudetų vokiečių esąs silpnas tos šalies taškas“, tačiau jis, kaip visada, nestokojo optimizmo ir tikėjosi susilpninti nacistinį judėjimą vyriausybei remiant antinacistinį frontą ir neapsisprendusius į kurią pusę stoti piliečius¹⁰⁵.

Tiesa, Lietuvos politikai netryško optimizmu, kad kylančio nacizmo grėsmę pavyks lengvai pašalinti, tačiau veikiami tarptautinių aplinkybių, kaip ir kitų šalių oficialieji asmenys, pradėjo nuolaidžiauti

ne tik vokiečių tautinei mažumai, bet ir Vokietijai. Lietuvos vyriausybė, Klaipėdos krašto signatarinių valstybių spaudžiama, pradėjo daryti daugiau nuolaidų ir nuteistiems nacistams. 1936 m. į tarnybas buvo sugrąžinti beveik visi 1935 m. atleisti senieji valdininkai, jiems turėjo būti išmokėtos piniginės kompensacijos už nedirbtą laiką. Grįžtantieji iš kalėjimo buvo iškilmingai sutinkami. Tai kėlė papildomą įtampą krašte. Nuteistų nacistų amnestija sušvelnino Lietuvos ir Vokietijos santykius, tačiau sulaukė neigiamos lietuvių visuomenės reakcijos. Šis Lietuvos vyriausybės žingsnis visuomenės buvo įvertintas kaip ženklas, kad lietuviai nėra tikri šeiminkai savo valstybėje ir priklauso nuo Vokietijos¹⁰⁶. 1935 m. pabaigoje pradėta nuolaidžiavimo A. Hitleriui politika lėmė, jog niekais pavirsdavo Lietuvos valstybės saugumo tarnybų darbas. 1936 m. spalio 15 d. buvo atšauktas gubernatorius V. Kurkauskas, į jo vietą paskirtas Jurgis Kubilius, kuris hitlerininkų atžvilgiu turėjo vykdyti švelnesnę politiką¹⁰⁷.

Istoriko L. J. Berano teigimu, 1936 m. ir 1937 m. pradžioje Čekoslovakijos vyriausybė dar turėjo paskutinį šansą patenkinti Sudetų vokiečių reikalavimus ir poreikius ir taip užsitikrinti dalies tų vokiečių lojalumą valstybei¹⁰⁸. Tačiau nepavykus rasti abi šalis tenkinančio kompromiso 1937 m. sausį Vokietija pradėjo kampaniją prieš Čekoslovakiją. 1936–1937 m. sankirtoje išryškėjo nacių persvara kovojant su Čekoslovakija ir Lietuva¹⁰⁹.

¹⁰² Olivová V. Op. cit., p. 212.

¹⁰³ E. Turausko pranešimas Lietuvos URM 1936 03 11 // LCVA. F. 648, ap. 1, b. 15, l. 49.

¹⁰⁴ Ten pat.

¹⁰⁵ E. Turausko pranešimas Lietuvos URM 1936 04 18 // LCVA. F. 648, ap. 1, b. 14, l. 15, l. 74.

¹⁰⁶ Valstybės Saugumo policijos Klaipėdos apygardos biuletėnis Nr. 144. 1935 05 24 // LCVA. F 378, ap. 10, b. 615, t. 3, l. 299.

¹⁰⁷ Žostautaitė P. Op. cit., p. 258.

¹⁰⁸ Ladislav Josef Beran L. J. Op. cit., p. 304.

¹⁰⁹ Bauer F., Kučera R. ir kt. Op. cit., p. 213.

1937 m. pavasarį Sudetų vokiečių partija reikalavo plačios autonomijos¹¹⁰. Čekoslovakijos ministras pirmininkas M. Hodža Lietuvos diplomatui smulkiai paaiškino visas aplinkybes, kaip jie stengiasi susitarti su vokiečių tautine mažuma, ir jau neslėpė vyriausybės nuolaidžiavimo vokiečiams – švietimo ir mokyklų srityje daroma nemažai nuolaidų, o pagal susitarimą su vokiečiais buvo priimta daugiau vokiečių inteligentų dirbti į valstybės įstaigas, kad būtų išlygintas čekų ir vokiečių atstovavimas¹¹¹. M. Hodža, kaip ir prezidentas E. Benešas, tikėjosi, kad pavyks susitarti. 1937 m. pavasarį E. Benešas E. Turauskui aiškino, kad „vokiečiai patys greičiausia nežino ko nori“, o „aš nieko iš Vokietijos neprašau, nieko iš jos nereikalauju ir nieko pikto jai nedarau“¹¹². Jis nerodė susirūpinimo ir K. Henleino veikla, teigdamas, „aš galiu laukti ir tikiuosi sulaukti K. Henleino pralaimėjimų“¹¹³. Rudenį Kauną pasiekusiuose pranešimuose jau buvo atvirai teigiama, kad Sudetų vokiečių klausimas tapo ne tik dvišalių santykių, bet ir tarptautinė problema, ir net ėmė plisti gandai, kad Reichas, Sudetų vokiečių padedamas, rengiasi suorganizuoti pučą ir užpulti visą šalį¹¹⁴. Lietuvos diplomatas pažymėjo, kad ne visus reikalavimus galima patenkinti, o ypač čekai negali sutikti su reikalavimu leisti vokiečiams burtis į nacistines orga-

¹¹⁰ Reikalauta: teritorinės autonomijos Sudetų vokiečiams, siekta, kad vokiečių mažuma būtų pripažinta antra tauta valstybėje, kad būtų suteikta teisė Sudetų vokiečiams prisidėti prie vokiečių tautos, paskelbti naujus rinkimus ir pan. *Olivová V. Op. cit.*, p. 212

¹¹¹ E. Turausko pranešimas Lietuvos URM 1937 03 12 // LCVA. F. 648, ap. 1, b. 16, l. 32.

¹¹² E. Turausko pranešimas Lietuvos URM 1937 06 03 // LCVA. F. 648, ap. 1, b. 16, l. 80.

¹¹³ Ten pat.

¹¹⁴ E. Turausko pranešimas Lietuvos URM 1937 12 09 // LCVA. F. 648, ap. 1, b. 16, l. 130.

nizacijas. Įvertinęs tarptautinę situaciją, ypač Didžiosios Britanijos pasitarimus su Vokietija, E. Turauskas informavo: „<...> iš čia daroma išvada, kad ČSR būsianti artimiausiu laiku verčiama daryti toli einančių nusileidimų vokiškai mažumai.“¹¹⁵

O Klaipėdos krašto naciai 1937 m., remiami Vokietijos URM, pasiekė naujų laimėjimų kovodami prieš Lietuvos vyriausybės sprendimus. Prezidentas A. Smetona Velykų proga turėjo suteikti naujų nuolaidų – dovanojo bausmę nacistinių partijų vadams T. Sassui ir K. Dressleriui. 1937 m. gegužės 13 d. amnestuoti net 35 asmenys, o Vokietija atkakliai reikalavo kuo skubiau paleisti ir likusius politinius proceso kalinius. Lietuvos vyriausybės nurodymu E. Turauskas išdėstė K. Kroftai nusavinimo įstatymo istoriją, vokiečių spaudos sukeltą aliarmą dėl to įstatymo ir Lietuvos vyriausybės veiksmus. K. Krofta tik pažymėjo, kad „vokiečiai su mumis elgiasi lygiai taip pat, kaip ir su jais, juk vokiečiai jau ne vieną kartą reiškė nepasitenkinimą ir protestavo prieš Valstybei ginti ir sugoti įstatymo taikomus žygius Čekoslovakijoje“¹¹⁶. K. Kroftos nestebino tai, kad vokiečiai taiko tas pačias priemones. Jis teigė, kad jei aprimsta jų kampanija prieš Čekoslovakiją, tai suaktyvėja prieš Lietuvą ar dar ką nors. Vokiečių veikimo priemonės Sudetuose ir Klaipėdoje buvo labai panašios, o abiejų šalių oficialieji asmenys tik apsikeitė turima informacija. Lietuvos diplomatas gaudavo instrukcijas patikrinti vienas ar kitas Kauną pasiekiančias žinias apie Čekoslovakijos vyriausybės veiksmus ir, reikia pasakyti, nedelsdamo siekdamas išsiaiškinti situaciją.

¹¹⁵ Ten pat, l. 129.

¹¹⁶ E. Turausko slapta pranešimas Lietuvos URM 1937 12 01 // LCVA. F. 648, ap. 1, b. 16, l. 124.

5. Pralaimėta Lietuvos ir Čekoslovakijos vyriausybių kova su vokiečių tautine mažuma – Sudetų ir Klaipėdos krašto praradimas 1938–1939 metais

1937 m. gruodžio 19 d. K. Henleinas išsiuntė laišką Hitleriui, informuodamas, kad vokiečiai ir čekai susitarti negali ir sprendimą turi priimti Reichas. 1938 m. vasario 4 d. savo kalboje A. Hitleris pareiškė, kad Čekoslovakijos vokiečių prisijungimas prie Vokietijos yra neišvengiamas, o po Austrijos anšliuso kovo mėnesį jau ir patys Sudetų vokiečiai tikėjosi, kad klausimas bus greitai išspręstas. E. Turauskas 1938 m. sausio pabaigoje informavo Kaurą apie vykstančias derybas su vokiečiais ir kad Čekoslovakijos vyriausybė yra pasirengusi daryti nuolaidų, pavyzdžiui, sutinka suvaržyti emigrantų spaudą, palengvinti cenzūrą vokiečių leidiniams, tačiau yra vis dar nagrinėjamas sunkiausias klausimas, t. y. leidimo vokiečiams burtis į nacių organizacijas suteikimas. E. Turauskas atkreipė dėmesį į vis didėjančias Čekoslovakijos daromas nuolaidas: „<...> seniau šiuo klausimu K. Krofta atrodė griežtesnis ir sudarė įspūdžio, kad šiuo reikalu jokių nusileidimų vokiečiams čekai nesą linkę padaryti. Tačiau šį kartą jis jau prileido mintį, kad gal būt kai kuriomis sąlygomis galima būtų patenkinti vokiečių norą...“¹¹⁷

E. Turauskui atrodė, kad prezidentas E. Benešas po vasario 20 d. A. Hitlerio pasakytos kalbos prieš čekus jautėsi prisilėgtas. Čekoslovakijos oficialieji asmenys vengė atskleisti derybų su Vokietija detales ir apsiribodavo bendromis padėties charakteristikomis. K. Krofta pareiškė,

¹¹⁷ E. Turausko slaptas pranešimas Lietuvos URM 1938 01 26 // LCVA. F. 383, ap. 7, b. 2067, l. 1.

kad yra vyriausybės nusistatymas „į jokias derybas su vokiečiais mažumų klausimais nesileisti“¹¹⁸. Balandžio mėnesį K. Krofta jau neslėpė, kad „atmosfera vokiečių gyvenamuose pakraščiuose yra labai nemaloni ir reikalauja iš ČSR valstybės organų nepaprastos kantrybės ir pasiaukojimo“ ir papasakojo apie vyriausybės vykdomus nuolaidžiavimus, kad tik nebūtų išprovokuoti vokiečiai¹¹⁹.

1938 m. kovą prie K. Henleino partijos prisijungė trys demokratinės vokiečių partijos, pasitraukusios iš valdančiosios koalicijos, taigi K. Henleino partija dar labiau sustiprėjo ir jau atstovavo 80 proc. visos vokiečių tautinės mažumos, turėjo 55 mandatus parlamente¹²⁰.

Balandžio 24 d. Karlovi Varuose buvo paskelbti aštuonių punktų reikalavimai Čekoslovakijos vyriausybei – be autonomijos, buvo reikalaujama užtikrinti kolektyvines teises visiems vokiečiams, gyvenantiems respublikoje, ir leisti laisvai propaguoti nacizmą¹²¹. Gegužę didžiosios valstybės jau ėmė spausti Čekoslovakiją susitarti su Vokietija ir priimti Karlovi Varų reikalavimus. E. Turauskas pasidalijo gandais, esą Čekoslovakijos dienos jau suskaičiuotos, į Čekoslovakiją greitai bus galima vykti su reichsmarkėmis. Jis pranešė, kad yra įtempta situacija vokiečių apgyvendintose teritorijose, daugėja incidentų ir labai suįžūlėjo jaunimas, kuris ėmė „spjaudyti į policininkus, grasinti lojaliems valstybei žmonėms, nešioti baltas kojines, kaip priklausymo hitlerinei ideologijai ženklą, ir t. t.“¹²²

¹¹⁸ E. Turausko pranešimas Lietuvos URM 1938 03 03 // LCVA. F. 648, ap. 1, b. 16, l. 158.

¹¹⁹ E. Turausko slaptas pranešimas Lietuvos URM 1938 04 29 // LCVA. F. 648, ap. 1, b. 16, l. 165.

¹²⁰ *Olivová V.* Op. cit., p. 230.

¹²¹ *Olivová V.* Op. cit., p. 231.

¹²² E. Turausko slaptas pranešimas Lietuvos URM 1938 05 23 // LCVA. F. 648, ap. 1, b. 16, l. 166.

Lietuvos oficialieji asmenys su nerimu laukė žinių iš Prahos, o Kaune apie įvykius nuolat teiravosi Čekoslovakijos pasiuntinio J. Skalickio. Lietuvos politikai daugiausia išreiškė supratingumą Čekoslovakijos atžvilgiu, nes panašius klausimus reikėjo spręsti ir šalies viduje. Pasigirsdavo ir nuogaštavimų, kad Čekoslovakija per liberaliai elgiasi su K. Henleinu. Teisingumo ministras S. Šilingas norėjo išsiaiškinti, kodėl vokiečių atžvilgiu yra elgiamasi taip geranoriškai ir ar nebūtų buvę tikslinga nuo pat pradžių „elgtis aštriai“ ir neleisti, kad jų jėga ir ryžtas tiek išaugtų. Birželį J. Skalickis Lietuvos užsienio reikalų ministrui S. Lozoraičiui pabrėžė, kad yra svarstomas mažumų statusas, sakydamas: „<...> norime, kad šis klausimas būtų išspręstas kartą ir visiems laikams ir prie jo daugiau nereikėtų grįžti.“¹²³

Lietuvos oficialieji asmenys taip pat kuo toliau, tuo labiau buvo linkę nuolaidžiauti. 1938 m. vasario 14 d. Prezidento ir krašto apsaugos ministro pasirašytu malonės aktu dovanotos bausmės E. Neumannui ir jo pavaduotojui V. Bertulaičiui. Greitai buvo paleisti ir J. Jesučio žudikai bei V. Lopo užpuolikai. Vokietijos užsienio reikalų ministras net pasiuntė S. Lozoraičiui padėką už paskutinį kalinių paleidimą iš kalėjimo¹²⁴. 1938 m. po amnestijos konsulas R. Sauckenas pradėjo dalyvauti vietos vokiečių visuomeniniame gyvenime, lankėsi kone kiekviename Klaipėdos krašto Seimelio posėdyje. Kartu su juo Seimelio posėdžiuose dalyvaudavo ir dar pora konsulato tarnautojų, dėvinių rudus

¹²³ J. Skalickio pranešimas Čekoslovakijos URM 1938 06 01 // AMZV. Pz-Kaunas. č. j-183/duv.

¹²⁴ *Žostautaitė P.* Op. cit., p. 260.

marškinius su nacionalsocialistiniais ženklais¹²⁵.

Balandį Lietuvos pasiuntinys Paryžiuje P. Klimas atkreipė Lietuvos vyriausybės dėmesį, kad „sprendžiant iš to, kaip vokiečiai dabar akciją plečia čekų Sudetuose, mums tenka susirūpinti galima presija Klaipėdoje, ypačiai ateinančių rinkimų proga“¹²⁶. Kalbėdamas apie birželį įteiktus Sudetų vokiečių reikalavimus Čekoslovakijos vyriausybei, URM politinės sekcijos patarėjas dr. Čermakas E. Turauskui pabrėžė, kad „Sudetų vokiečiai reikalauja tokių dalykų, kurių mes negalime duoti ir neduosime“¹²⁷. 1938 m. birželio pradžioje K. Henleino partijos nariai nutraukė ryšius su Čekoslovakijos vyriausybe ir derybos pakliuvo į aklavietę¹²⁸. Rugpjūčio pabaigoje K. Krofta jau atvirai Lietuvos pasiuntiniui pareiškė, kad padėtis Sudetuose yra rimta, nes „ponas Hitleris susirūpino savo „kenčiančiais broliais“ anapus sienos ir pasisiūlė juos vaduoti“ ir pažymėjo, kad „jei ne Berlynas, šis klausimas seniai būtų radęs atatinkamą išrišimą“, o „patys Sudetų vokiečiai būtų sukalbami, jei nebūtų pašalinės įtakos“¹²⁹.

1938 m. vasarą paastrėjo situacija Klaipėdos krašte. Birželio mėnesį Klaipėdos uoste įvyko keletas incidentų, kuriuos sukėlė vokiečių jaunuoliai. 1938 m. birželio 4 d. atplaukė vokiečių keleivinis laivas „Tannenberg“, kuris uoste stovė-

¹²⁵ Valstybinės Saugumo policijos Klaipėdos apygardos viršininko raštas Klaipėdos krašto gubernatoriui. LCVA. F. 378, ap. 7, b. 2054, l. 36.

¹²⁶ P. Klimo pranešimas Lietuvos URM 1938 04 23 // LCVA. F. 383, ap. 7, b. 2048, l. 313.

¹²⁷ V. Sidzikausko pranešimas Lietuvos URM // LCVA. F. 648, ap. 1, b. 16, l. 176.

¹²⁸ *Olivová V.* Op. cit., p. 242.

¹²⁹ V. Sidzikausko pranešimas Lietuvos URM 1938 08 30 / LCVA. F. 648, ap. 1, b. 16, l. 195.

jo tik 1 val., bet to užteko, kad jaunimas galėtų siautėti šūkaudamas nacistinius šūkius. Laivui išplaukus, Lietuvos Saugumo policija sulaukė aktyviausius vokiečius, trikdžiusius viešąją tvarką¹³⁰. Tokie pat incidentai vyko ir į Klaipėdos uostą atplaukus laivams „Preussen“ bei „Hansestadt Danzig“. Ypač daug vandalizmo atvejų užfiksuota Klaipėdos krašto vokiečių mokyklose ir autonominės valdžios įstaigose. Iš jų išmėtyti Vyčio ir Prezidento paveikslai, įvestas sveikinimasis rankos pakėlimu¹³¹. Klaipėdoje ir Šilutėje buvo daužomi lietuvių įstaigų, įmonių, žydų sinagogos langai, nutraukti telefono laidai. Naciai peikė ir šmeižė visa, kas lietuviška, šaukė, kad reikia išsilaisvinti iš žemaičių jungo, nes kitaip visa „memelandiška“ kultūra žlugsianti¹³².

1938 m. rugpjūtį Sudetų vokiečių partija taip pat laikėsi panašios taktikos: provokavo įvairius incidentus ir gatvės muštynes su čekais, rengė demonstracijas. 1938 m. rugpjūčio 13 d. K. Henleinas ir jo šalininkai pamėgino sukelti pučą, vokiečių smogikai rengė įvairias provokacijas. Šių veiksmų pretekstu tapo incidentas Ostravoje, kur Sudetų vokiečių demonstracijos metu, malšindami neramumus, čekų policininkai buvo priversti gintis ir neišvengta aukų¹³³. Rugsėjį Čekoslovakijos vyriausybė, reaguodama į vokiečių veiksmus, įvedė mirties bausmę.

Rugsėjo 15 d. K. Henleinas išleido atsišaukimą su šūkiu „Mes norime namo į Reichą“, kuriame pasiūlė A. Hitleriui ne-

delsiant spręsti šią problemą – per 48 val. užimti visus šalies rajonus, kuriuose gyvena daugiau nei 50 proc. vokiečių tautybės gyventojų¹³⁴. Tuo metu Lietuvos diplomatams buvo aiškinama, kokias ir kodėl Čekoslovakijos vyriausybė daro nuolaidas, o K. Krofta atskleidė E. Turauskui, kad prezidentas E. Benešas pats asmeniškai ėmė derėtis su Sudetų vokiečiais ir pati didžiausia nuolaida vykdant vokiečių pateiktus reikalavimus greičiausiai bus tai, kad „čekai sutiks su teritorijos padalijimu“¹³⁵.

1938 m. rugsėjo 12 d. Niurnberge A. Hitleriui pasakius labai aštrią kalbą prieš Čekoslovakiją, Sudetų vokiečių partija siekė surengti pučą vokiečių gyvenamoje dalyje. Čekoslovakijos vyriausybė uždraudė Sudetų vokiečių partijos veiklą ir leido suimti jos lyderius K. Henleiną, Franką ir kitus. Nuo rugsėjo vidurio Sudetų vokiečių partija perėjo į atvirą konfrontaciją su Čekoslovakijos valdžia, buvo organizuojamos masinės demonstracijos, užpuldinėjami valstybės tarnautojai ir pan.¹³⁶ Rugsėjo 15 dieną Kauną pasiekė žinios, kad padėtis yra „įtempta aukščiausiam laipsnyje“, nutraukti Čekoslovakijos vyriausybės kontaktai su Sudetų vokiečiais, o K. Henleinas išleido atsišaukimą, kuriuo pasisakė, jog Sudetai nori grįžti prie Reicho¹³⁷. Rugsėjo 15-ąją prasidėjo dvi savaites trukusios intensyvios didžiųjų valstybių derybos dėl Čekoslovakijos ateities ir Vokietijos teritorinių reikalavimų.

Lietuvos diplomatai su nerimu sutiko Miuncheno rugsėjo 29 d. susitarimo re-

¹³⁰ VSD biuletėnis 1938 06 10 // LCVA. F. 378, ap. 12, b. 678, l. 230.

¹³¹ Dokumentai apie karo stovio panaikinimą 1938–1939 m. // LCVA. F. 648, ap. 1, b. 173, l. 22.

¹³² *Žostautaitė P.* Iš kur ta neapykanta ir panieka // Voruta. 1996, gegužės 11–17, Nr. 18, p. 6.

¹³³ *Beneš Z., Kural V.* Op. cit., p. 112.

¹³⁴ Ten pat.

¹³⁵ E. Turausko slaptas pranešimas Lietuvos URM 1938 09 08 // LCVA. F. 648, ap. 1, b. 16, l. 202.

¹³⁶ *Lebioda T.* Op. cit., p. 148.

¹³⁷ E. Turausko slaptas pranešimas Lietuvos URM 1938 09 15 // LCVA. F. 648, ap. 1, b. 16, l. 207.

zultatus, o E. Turauskas net nuvyko į Čekoslovakijos šiaurę pasižiūrėti, kaip vykdomas teritorijų perleidimas Vokietijai. Lietuvos vyriausybę tik informavo, kad Miunchene nustatytų sričių perdavimas vyksta sklandžiai, nebuvo jokių incidentų¹³⁸. Rugsėjį svarbiausi Lietuvos dienraščiai nuolat skelbė grėsmingas naujienas, susijusias su Sudetų krize, įvykius šioje šalyje spauda sutiko supratingai ir su tam tikra užuojauta¹³⁹. Istoriko S. Kaubrio teigimu, Valstybės saugumo policija fiksavo, kad Kaune ir jo apylinkėse „visuomenės simpatijos buvo Čekoslovakijos pusėje“, o Šiaulių apygardoje fiksuota, kad „rugsėjo pabaigoje turguose ir jomarkuose labai mažai kas pirkto stambesnius gyvulius, nes visi kiekvienu momentu laukė karo“ ir „dauguma gyventojų užjautė čekus“¹⁴⁰.

Dramatiškai išsprendus Sudetų problemą, Lietuvos vyriausybė ėmėsi toli einančių nuolaidų ir lapkričio 1 dieną Klaipėdos krašte panaikino karo padėtį. Ta proga vokiečiai surengė džiaugsmo manifestacijas Šilutėje, Klaipėdoje, Pagėgiuose – susirinko minios žmonių, buvo išrikiuotos visos vokiečių organizacijos, iškabinta nacistinė vėliava, ant pastatų pakabinti nacistiniai šūkiai¹⁴¹. 1938 m. lapkričio 5 d. Vokietijos generalinis konsulas R. Sauckenas rašte Vokietijos URM rašė: „Memelendrių džiaugsmo išvelgiamas vienas svarbus akcentas: jų padėka reiškiamą ne Lietuvos valstybei, kuri pagaliau panaikino karo

padėtį, bet Reichui, kuris ją privertė tai padaryti.“¹⁴² Lietuvos vyriausybė negalėjo panaudoti jokių priemonių prieš nacistus, bijodama išprovokuoti Vokietijos reakciją, kuri galėjo baigtis krašto okupacija. Krašte gyventojai buvo kurstomi anšliusui: įvairios draugijos ragintos rašyti kolektyvinius prašymus Direktorijai, Seimeliui ar E. Neumannui, kad Klaipėdos kraštas būtų prijungtas prie Vokietijos. Čekoslovakijos spaudoje pasirodė straipsnių apie Klaipėdos nacių keliamus reikalavimus, kuriuose buvo pažymima, kad kai skaitome žinias apie vokiečių veiksmus ir pasisakymus Klaipėdoje, tai atrodo, „tarsi girdėtume mūsų vietinius radikalus“ ir tai leidžia suprasti, jog vokiečių propaganda visose šalyse yra valdoma iš vieno centro¹⁴³.

Įvykdžius Miuncheno susitarimo reikalavimus (Sudetų karštą prijungus prie Reicho), susikūrė Čekijos-Slovakijos valstybė. Užsienio reikalų ministerijos atstovas Masaržikas E. Turauskui dėstė apie naujus Vokietijos nepasitenkinimus, pavyzdžiui, kad spauda nėra palanki Vokietijai, ir pažymėjo, kad bus nuolaidžiauama Vokietijai siekiant įgyvendinti visus reikalavimus, nes vokiečiai aiškiai pasakė čekų politikams, kad „jie jų Volksgrupės traktavimą laikys simptomišku visiems santykiams tarp dviejų šalių“. Čekai buvo priversti susitaikyti su tikrove ir, Masaržiko žodžiais, „santykiuose tarp didelės ir mažos valstybės visada lygybė naudinga didesniam“¹⁴⁴.

¹³⁸ E. Turausko slaptas pranešimas Lietuvos URM 1938 10 04 // LCVA. F. 648, ap. 1, b. 16, l. 211.

¹³⁹ Plačiau: *Kaubrys S.* Čekoslovakijos likiminės peripetijos Lietuvos visuomenės recepcijoje 1938–1939 m. // *Studia territorialia supplementum II.* 2011, č. 1. Praha, 2012, p. 195–202.

¹⁴⁰ Ten pat, p. 202.

¹⁴¹ Agentūrinis pranešimas 1938 11 02 // LCVA. F. 378, ap. 12, b. 500, l. 220.

¹⁴² Vokietijos generalinio konsulo Klaipėdos krašte R. Sauckeno raštas Vokietijos URM 1938 11 05 // ADAP, Serie D: Band V. Nr. 361, S. 401.

¹⁴³ Klaipėdštį Nėmci znovu zvedají hlavu // *Národní listy.* 1938. NAMZV-VA. K. 1306. Apie vokiečių keliamus nepasitenkinimus ir reikalavimus Klaipėdos krašte rašė ir „Národní politika“.

¹⁴⁴ E. Turausko slaptas pranešimas Lietuvos URM 1939 01 26 // LCVA. F. 648, ap. 1, b. 16, l. 235.

O dienraštis „Právo lidu“ 1938 m. gruodį pažymėjo, kad nors po Miuncheno atrodė, jog turi išnykti problemos, grasinusios Europos taikai, kita greičiausiai bus Klaipėdos krašto problema ir Vokietija su sprendimu ilgai nelauks¹⁴⁵.

Sudarius Miuncheno susitarimą Lietuvos vyriausybė turėjo spręsti gana painią situaciją dėl Lietuvoje gyvenusių maždaug 200 Čekoslovakijos piliečių, kilusių daugiausia iš Sudetų krašto. Buvo neaišku, kokios šalies pilietybę jiems reikėtų suteikti, nes buvo baimintis, kad „šie asmenys gali likti svetimšaliais be pilietybės, o neįgiję Vokietijos pilietybės“¹⁴⁶. Archyvinių dokumentų analizė leidžia teigti, kad Lietuvos užsienio reikalų ministerija vengė spręsti šį klausimą ir pateikti rekomendacijas Vidaus reikalų ministerijai, nors dėl šio klausimo pirmą kartą buvo kreiptasi 1938 m. lapkritį, antrą kartą 1939 m. sausį, o trečią kartą 1939 m. vasario pabaigoje¹⁴⁷. Taigi Sudetų gyventojai iki visiškos Čekijos-Slovakijos okupacijos gyveno Lietuvoje turėdami senuosius Čekoslovakijos pasus.

Vokietija 1939 m. sausį vėl pradėjo aštrią antilietuvišką propagandą. Istorikas J.

Skirius, ištyręs B. K. Balučio susirašinėjimo su Lietuvos URM detales, teigia, jog diplomatams nebuvo paslaptis, kad vokiečių siekiai anksčiau ar vėliau bus įgyvendinti. Lietuvos URM svarstė, kaip ilgiau savo rankose išlaikyti Klaipėdos kraštą¹⁴⁸.

E. Neumannas Klaipėdos krašte davė skubų įsakymą kurti smogikų būrius SA (*Sicherheits Abteilung*), kurie užpuldinėjo lietuvius, rengė provokacijas ir kėlė grėsmę Kauno valdžios įstaigų darbui¹⁴⁹. Prahoje buvęs E. Turauskas informavo, kad vietos gyventojus apėmęs nerimas ir vokiečiai nori užimti visą kraštą. Jis ragino Lietuvos vyriausybę „laikytis griežto neutralumo“ ir jokiais būdais neleisti įvelti į „didžiųjų kaimynų žaidimą“, nesiangažuoti Vokietijos atžvilgiu, nes „mūsų angažavimasis mums Klaipėdos neapdraus, o dar labiau įgalins vietos erštus nuolat kelti neįmanomus reikalavimus“. Jis pritarė vyriausybės nuolaidžiavimo politikai: „Mano galvoje mūsų nusileidimai Klaipėdos vokiečiams yra nusileidimai ir aukos geriems santykiams su Berlynu nustatyti, ir ramybei tuose santykiuose pastoviai įtvirtinti“¹⁵⁰. Tačiau tos ramybės jau nesitikėjo ir jis pats.

Kovo mėnesį nacistinė Vokietija įgyvendino savo planus – okupavo Čekiją-Slovakiją ir atplėšė Klaipėdos kraštą. Abu šiuos įvykius skyrė tik viena savaitė. Čekijai-Slovakijai priėmus Vokietijos ultimatumą, užsienio reikalų ministras Chvalkovskis pats papasakojo E. Turauskui, kaip prezidentas E. Hacha buvo priverstas nusi-

¹⁴⁵ Klaipėda – nový problém Evropy // Právo lidu 1938 12 18. NAMZV-VA. K. 1306.

¹⁴⁶ Valstybės saugumo departamento (VSD) direktoriaus A. Survilos ir Vidaus reikalų ministerijos referento T. Aleknavičiaus raštas Nr. 1096. URM 1938 11 03 // LCVA. F. 383, ap. 7, b. 1668, l. 235.

¹⁴⁷ Departamento direktoriaus A. Survilos ir Vidaus reikalų ministerijos referento T. Aleknavičiaus raštas Nr. 1096. Lietuvos URM 1938 11 03 // LCVA. F. 383, ap. 7, b. 1668, l. 36; Vidaus reikalų ministerijos referento T. Aleknavičiaus ir Klaipėdos krašto gubernatūros svetimšalių ir pasų skyriaus referento J. Ramanausko raštas URM 1939 01 12 // LCVA. F. 383, ap. 7, b. 1668, l. 37; Valstybės saugumo departamento direktoriaus A. Survilos ir Klaipėdos krašto gubernatūros svetimšalių ir pasų skyriaus referento J. Ramanausko raštas URM 1939 02 28 // LCVA. F. 383, ap. 7, b. 1668, l. 38.

¹⁴⁸ Skirius J. Op. cit, p. 10.

¹⁴⁹ Klaipėdos krašto vokiečių organizacijos, jų uždaviniai ir uniforma // LCVA. F. 929, ap. 2, t. 2, b. 1052, l. 105.

¹⁵⁰ E. Turausko griežtai slaptas pranešimas Lietuvos URM 1939 02 28 // LCVA. F. 648, ap. 1, b. 16, l. 246.

leisti A. Hitleriui, ir šis pareiškė: „<...> neturėkite jokios baimės dėl savo tautos, nes aš čekams suteiksiu daugiau teisių, žymiai daugiau, negu vokiečiai turėjo pas jus.“¹⁵¹ Lietuvą šios tragedijos akivaizdoje guosti mėgino Sovietų Sąjungos įgaliotasis pasiuntinys Nikolajus Pozdniakovas: „Dabar Klaipėdą atiduokit. Ateis laikas – ją grąžinsime, dar ir Karaliaučių pridėsime.“¹⁵² Lietuvai, kaip ir Čekoslovakijai, teko susitaikyti su brutalia Vokietijos agresija ir pripažinti, kad nepavyko rasti „teisingo kelio“ sprendžiant vokiečių tautinės mažumos keliamas problemas.

Išvados

1. Lietuvos ir Čekoslovakijos vyriausybės reikėjo ieškoti sutarimo su vokiečių tautine mažuma: trečiajame dešimtmetyje didesnių prieštaravimų nebuvo, tačiau ketvirtajame dešimtmetyje abiejų šalių vyriausybės buvo priverstos ieškoti kompromiso su vokiečių tautine mažuma ir nacistinių partijų keliamais reikalavimais. Esminis skirtumas buvo tai, jog Klaipėdos krašte vokiečiai turėjo autonomiją, o Sudetuose – ne. Nacistinių partijų kūrimasis, jų revanšistinės pažiūros, reikalavimai vyriausybėms, kultūrinė, politinė ir propagandinė veikla buvo plėtojama pagal tuos pačius principus tiek Lietuvoje, tiek Čekoslovakijoje. Abiejose šalyse naciai gavo paramą ir nurodymus iš Vokietijos.
2. Lietuvos vyriausybė, analizuodama vokiečių keliamus reikalavimus, iš-

¹⁵¹ E. Turausko slaptas pranešimas Lietuvos URM 1939 03 16 // LCVA. F. 648, ap. 1, b. 16, l. 250.

¹⁵² Cituota iš: *Butkus Z.* Vokietijos ir SSRS diplomatinis bendradarbiavimas Baltijos šalyse 1920–1940 m. // Seminarai. 1999, p. 198.

- kojo analogijų kitose Europos šalyse. Čekoslovakija tapo viena svarbiausių šalių, kurios pavyzdžiu buvo galima remtis. Lietuvos diplomatija buvo įgaliota teikti išsamią informaciją apie Čekoslovakijos vyriausybės daromus žingsnius, vokiečių reikalavimus, nacistines organizacijas ir kt. Lietuvos vyriausybė neslėpė, kad kai kuriuos įstatymus ir teisės aktus tiesiogiai nukopijavo iš paskelbtų Čekoslovakijoje.
3. Lietuvos vyriausybė ėmėsi gana radikalaus problemos sprendimo – 1934–1935 m. įvykdė Neumanno ir Sasso procesą, kai buvo teisiami 126 Klaipėdos krašto nacistinių partijų nariai. Ši žinia pasklido po visą Europą, nes tai buvo beprecedentis procesas. Praha apie Kariuomenės teisme Kaune nagrinėjamą bylą nuolat informavo Čekoslovakijos chargé d'affaires J. Skalickis, kuris asmeniškai palaikė Lietuvos vyriausybės žingsnius. Čekoslovakijos vyriausybė turėjo pakankamai informacijos apie Neumanno ir Sasso procesą, tačiau pati nesiėmė adekvačių veiksmų vokiečių atžvilgiu, šalyje nebuvo pradėti masiški vokiečių suėmimai ar jų organizacijų uždarymai. Lietuvos veiksmus išskirtinai palaikė Čekoslovakijos spauda, kuri ragino savo šalies vyriausybę elgtis panašiai.
 4. 1935–1936 m. Lietuva ir Čekoslovakija ieškojo savito kelio siekdamos patenkinti vokiečių keliamus reikalavimus. Nuo 1937 m. pradėta nesipriešinimo Vokietijai praktika, siekiant išvengti didesnio puolimo. 1938 m. Lietuva amnestavo visus Neumanno ir Sasso teisme nuteistus asmenis, o prezidentas A. Smetona suteikė malonę įkalinti

- tiesiems iki gyvos galvos. Abiejų šalių diplomatai tapo tik stebėtojais, bandančiais įspėti, kiek toli gali eiti tolesnės Čekoslovakijos ar Lietuvos vyriausybių nuolaidos nacistinėms organizacijoms.
5. Lietuvos vyriausybė 1938 m. tik pasyviai stebėjo Čekoslovakijos kovas su didesniais nacių reikalavimais metodus ir darė vis didesnes nuolaidas naciams Klaipėdos krašte. Klaipėdos kraštas

ir Sudetų kraštas jau buvo suvokiami kaip tarptautinės politikos subjektai, kaip teritoriniai vienetai, asmeniškai dominantys A. Hitlerį. Lietuvos ir Čekoslovakijos vyriausybės turėjo susitaikyti su tuo, kad susidariusios situacijos sprendimo raktas glūdi ne jų vyriausybių pastangose ieškoti sutarimo su naciomis, o tiesioginiuose Vokietijos interesuose šių šalių atžvilgiu.

“WE WANT HOME TO THE REICH“. THE ANALOGIES IN THE ISSUES RELATED TO GERMANS IN KLAIPĖDA REGION AND SUDETENLAND IN THE AXIS OF LITHUANIAN–CZECHOSLOVAKIAN POLICY IN THE 1920S–1930S

Dalia Bukelevičiūtė, Ingrida Jakubavičienė

S u m m a r y

Pursuing the analysis of issues related to Germans in Klaipėda region and Sudetenland in the axis of Lithuanian–Czechoslovakian policy in the 1920s–1930s, the authors made use of Lithuanian and Czech archives, documents and publications as well as historical researches. The Lithuanian government carefully observed the policy of Czechoslovakia exercised towards the German minority in Sudetenland and implemented similar practices in Klaipėda region. The article discloses what impact reports of Lithuanian diplomats in Prague, London, Paris and other European capitals had on the decisions of the Lithuanian government. The research based on archival documents helped reveal which decisions the Lithuanian government made following analogous strategy to that adopted by Czechoslovakia seeking control over German political organisations.

Since 1935 both Lithuania and Czechoslovakia had been looking for suitable solutions with a view to relieve the political pressure, however, their ef-

forts were a failure. Since 1937 both countries had been following the policy of non-resistance in order to evade a more powerful attack from the German side. In 1938 it became obvious that the diplomatic corps of Lithuania and Czechoslovakia had turned to mere observers as their comments were not helpful in the attempts to control the political situation. Starting with 1938 as the Nazis took up brutal policy against Czechoslovakia, the Lithuanian government pursued the policy of appeasement hoping to avoid any military conflict with Germany. The greatest European powers conceived Sudetenland and Klaipėda region as territories or political objects which were in the spot of Hitler’s interest. Lithuanian and Czechoslovakian governments were fully aware of the fact that the future of their territories was subject to German political interests. Using the German minority in Sudetenland and Klaipėda region, Germany implemented its propaganda and native Germans were relocated to their homeland.

*Įteikta 2014 01 27
Parengta skelbti 2014 05 08*